

Jakin^{•eus} 218

herria kultura hizkuntza urtarrila-otsaila
2017

Filipe Oihanbururi
elkarrizketa

OSKAR ALEGRIA

GAIAK

Justizia trantsizionala Euskal Herrian
AMAIA ALVAREZ BERASTEGI

EGUNEN GURPILEAN

MIREN ARTETXE · HENRIKE GALARZA
TXERRA RODRIGUEZ · IGNAZIO AIESTARAN
KOLDO DIAZ BIZKARGUENAGA

Jakin^{•eus}**218**
herria kultura hizkuntza urtarrila-otsaila
2017

JAKINEko idazlanez inon baliatzerakoan
aipa bedi, mesedez, iturria

aldizkari irekia da eta ez dator nahitaez
idazleen iritziekin bat

JAKIN FUNDAZIOKO LEHENDAKARIA

Joan Mari Torreal dai

OHOREZKO KIDEAK

Paulo Agirrebaltzategi, Joxe Azurmendi, Joseba Intxausti

ZUZENDARIA

Lorea Agirre

ERREDAKZIO BURUA

Xabier Eizagirre

KONTSEILU EDITORIALA

Lorea Agirre, Haizea Barcenilla, Harkaitz Cano, Xabier Eizagirre,
Idurre Eskisabel, Patxi Juaristi, Joanmari Larrarte, Maialen Lujanbio,
Imanol Murua, Andoni Olariaga, Olatz Osa, Gexan Sors,
Joan Mari Torreal dai, Eguzki Urteaga

IDAZKARITZA ETA ADMINISTRAZIOA

Tolosa Hiribidea, 103-1.C / 20018 Donostia

Tel. 943 21 80 92

jakin@jakin.eus

www.jakin.eus

Gipuzkoako Foru Aldundia

*Aldizkari honek Gipuzkoako Foru Aldundiko Hizkuntza
Berdintasuneko Zuzendaritza Nagusiaren laguntza jaso du*

*Kultura eta Hizkuntza Politika Sailak
(Hizkuntza Politikarako Sailburuordetzak) diruz lagundua*

Jabegoa: Jakin Fundazioa. Donostia. Lege gordailua: S.S. 25/1977. ISSN: O211/495X
Inprimaketa: Leitzaran Grafikak, S.L., Gudarien Etorbidea, 8. Andoain (Gipuzkoa)

SUMMARY

5

ZUZENDARIAREN HITZAK

7

HISTORIA BIZIA

11 Filipe Oihanbururi elkarrizketa Oskar Alegria

Filipe Oihanburu dantzari, koreografo eta koru zuzendariaren bizitzan eta jardunean sakontzeko aukera eskaintzen digu elkarrizketak: haurtzaroa Montevideo eta Parisen; 1939an Miarritzera itzulera eta euskara, euskal kultura eta abertzaletasunarekin lehen harremanak; dantzari eta kantari gisa lehen urratsak Olaeta taldean; mundu gerraren azken urteetan, alemanengandik ihesi, ezkutuko egonaldia Parisen; lehenik Oldarra taldearen eta 1953tik aurrera, 30 urtez, Etoriki taldearen zuzendari, mundu osoan zehar euskal dantzetan eta balletean oinarritutako koreografiak eskainiz; militantzia politikoa Frantziako alderdi komunistan, eta Vitry-sur-Seineko kultur etxeko zuzendari; komunismotik anarkismoranzko iragatea; Etorburu eta Oyhamburu koruen sortzaile eta zuzendari; oroitzapenezko eta politika, euskara eta euskal kulturari buruzko liburuen egile...

GAIAK

97 Justizia trantsizionala Euskal Herrian Amaia Alvarez Berastegi

Justizia transizionalaren kontzeptuaren konplexutasunak aztertzen dira, bere oinarri teorikoak euskal errealtatera egokitzeko ahalegin bat eginez. Izan ere, justizia transizionalaren auziak eztabaida sortu du azken urteotan Euskal Herrian.

EGUNEN GURPILEAN

- 119** Kultura
Miren Artetxe
- 126** Ekonomia
Henrike Galarza
- 133** Soziolinguistika
Txerra Rodriguez
- 139** Ingurune digitala
Koldo Diaz Bizkarguenaga
- 147** Glokalia
Ignazio Aiestaran

KONTRAZALA Unai Iturriaga

Interview with Filipe Oihanburu

The journalist and film maker Oskar Alegria conducts a major interview with the dancer, musician and choreographer Filipe Oihanburu, in a new issue of the Living History series. The interview provides an extensive look back at Oihanburu's career: his childhood in Montevideo and Paris; his return to Biarritz in 1939 and his initial contacts with Basque language and culture and with Basque nationalism; his early days as a dancer and singer in the group Olaeta; his clandestine stay in Paris during the war; founding the Oldarra in 1945, of which he would be artistic director for eight years; founding the group Etorki in 1953, with which he would represent many choreographies throughout the world based on Basque dances and ballet over 30 years; his membership of the French communist party; his work for three years as director of the Vitry-sur-Seine municipal arts centre; his abandoning of communism in 1968 and his move to anarchism; founding and directing the Etorburu and Oyhamburu choirs; the publication of his memoirs and his books about Basque language and culture... **Oskar Alegria**

Transitional justice in the Basque Country

The illustrator Asisko Urmeneta reflects on the distance and mutual lack of knowledge deriving from the border between the two parts of the Basque Country. Indeed, this duality gives rise to many malfunctions in the area of administration and social relations, as well as in terms of language and culture. **Amaia Alvarez Berastegi**

News today

This gathers together cultural information focusing on the present from various areas and perspectives. This year we shall be closely following culture, economic, sociolinguistic, digital environment and globalization matters. This section draws on various specialists: Miren Artetxe, Henrike Galarza, Txerra Rodriguez, Koldo Diaz Bizkarguenaga and Ignazio Aiestaran. **Various authors**

Filipe Oihanbururen hitzek bizitza bizitu baten berri ematen digute Oskar Alegriak *Historia bizia* sailerako egin dion elkarrizketan. Zer gehiago eska dakioke bizitza bati –eta baita elkarrizketa bati ere–. Topaketa bitxi baten kronika da elkarrizketa hau: Oihanburu, 95 urte, dantzari, dantza maisu eta koreografo, abesbatza zuzendari, Oldarra, Etorki, Oyhamburu eta Etorburu taldeen gidari, euskaltzale anarkista eta mundu-gizona, eta Alegria, 43 urte, ibilbide oparoko kazetari eta zinemagile, besteak beste *Emak bakia* filmaren egile, aurrez aurre. Ez dute lehen topaketa, Alegriak *Galtzerdi berdeak* laburra osatu zuen, 2015ean, Oihanbururen beraren gainean. Eta, orain, berriro egin dio bisita. Oihanburu revisited. Eta topaketa horrek hiru eguneko elkarrizketaren kronika berezia jaulki du. Mende bete baten kronika pertsonala: Legasse, Monzon, Likiniano, Barandiaran, Aita Donostia, Brecht, Churchill, Picasso eta Moustaki film berean harilkatzen dituen gizona, Unai Iturriagak *Kontrazalean* ilustratu duen moduan. Memoria bizia.

Memoriaren boom batek bizi gaitu, bestela ere, euskal gatazka izan delako eta badelako, eta baita hainbat gatazka gehiago ere badirelako, lehen bezala orain. Eta horrek egia, justizia eta erreparazioa hirukoaz hitz egitea dakar. Egiak errelatuen ugaritasuna dakar, bateratze beharra batzuen ustez, talka inoren intentzioan. Justiziak indarkeria politikoei akabera nola eman diezaiekeen aztertu du Amaia Alvarez Berastegi zuzenbidean doktoreak bere artikuluan, indarkeriari lotutako gatazkak eraldatzeko eta iraganari aurre egiteko «inor epel uzten ez duen» justizia trantsizionalean jarriz begipuntua. Justizia trantsizionala, Euskal Herrian, memoria eta biktimen inguruko eztabaidekin batera zabaldu den kontzeptua da, eta gaur egun euskal gatazkaren beraren eta horri lotutako errelatu edo kontakizunen aferak islatzen ditu, Alvarezen hitzetan. Alegria, gatazka eta metagatazkaren harian doala forma hartuz. Bere ustez, hausnarketa sakona eskatzen du memoriaren ariketak, eta gogoeta horrek «politika arrunta eta politika trantsizionala (iragana eta etorkizuna)» gurpil berera bildu behar ditu.

Egunen gurpilera bildu ditugunak bi ikerlari berri dira: Koldo Diaz Bizkarguenaga eta Ignazio Aiestaran. Diaz Bizkarguenaga sozio-

logian doktore da, ingurune digital eta soziala du azterbide, eta eremu horretan egingo du bere ekarpena. Aspaldian, jada, sareko eta aurrez aurreko harreman, praktika eta eraikuntza oro batera gertatu ohi direnez, Gabriel Arestiren *Harri eta herri* fundazional hura *hari eta herri* bihurtu delako konstatazioa dakar lehen artikuluan, «ingurune digitalak orokorrean gizarte batean duen garrantzia» ekidinezina delako eta zehazki euskal gizartearen dituen ondorioak eta irekitzen diren aukera eta mehatxuak begi bistatik ezin direlako galdu.

Ignazio Aiestaran filosofian doktore da, eta bere idatziekin *Glokalia* atala berreskuratzen du Jakinek. Han eta hemen, denbora berean, gertatzen dena gertatzen zaiguna da. Han hemen da, hemen han da, espazio geografiko, fisiko, digital eta denborazkoan gero eta gehiago, une berean gertatzen direlako, gertatzen zaizkigulako –Bizkarguenagak iradoki legez, dena bat da dagoeneko-eta–. Baina ez ote garen *ez-denbora* batera kondentatzen ari, kapitalismoak inposaturiko etorkizunik gabeko sistema ekonomikoan bizidunoi hildakoak ahantzarazi dizkigulako, eta, horrekin, «bizidunak barkatu ditu gure kapitalismoak denbora kronometratu, homogeenoa eta hustuan».

Miren Artetxek, *Kultura* atalean, kolektibotasuna oinarri duten hiru ekimen xehetu ditu: Kanaldudeko *Busti* web-telebista, gazteek gazteentzat euskaraz pentsatutako eta gazte sortzaileei lekua ematen dien komunikabidea; antzerkiaren eremuan, hiru antzerki taldek zutik jarri duten *Francoren bilobari gutuna*; eta Bilbon atek zabaldu dituen Biba! kultur espazio eta dinamika. Denak ere kolektiboak eta denak ere taldetasuna helburu eta jomuga dutela.

Txerra Rodriguezek euskararen normalizazio bidean azken aldian errepikatzen ari den ziklo aldaketaren aztarnak bildu ditu: besteak beste, euskaldunen aktibazioa praktikara pasa dela modu berriz, feminismoarekin aliantzak egiteko bideak zabaldu direla, eta euskaldun guztiak balioztatu beharraren ideia nabarmentzen hasiak garela.

Ekonomia ere bere zikloek bizi dute. Henrike Galarzak Trump aro ireki berriaren azpiko zumeak –denak ez berriak– aztertu ditu; eta Frantziako hauteskunde berriei begira etor daitekeena; eta, bukatzeko, Euskal Elkargo sortu berria. Denak, itxuraz, politikari lotutako auziak, baina ekonomia eremuan ebazten direnak.

HISTORIA BIZIA

1 1 Filipe Oihanbururi elkarrizketa
Oskar Alegria

Filipe Oihanbururi elkarrizketa

Oskar Alegria

Kazetaria eta zinemagilea

Den gizona

Ttipitan Montevideoko hondartzan zeluloidezko arrain gorri ttipi bat galdu zuen mutikoa. Kasualitatez Bigorran sortu zen miarritzarra. Miarritzeko itsaslapur nafar baten birbiloba. Margolari ameslari baten biloba. Amarengandik urrundurik sufritu zuen haurra.

Frantziako armadako ofiziala izatea amesten zuen haurra. Klandestinitatea goizik ezagutu zuen nerabea. Swinga dantzaz eginez neskak konkistatzen zituen gaztea. Egunero igeri egitera igerilekura joaten den zaharra.

Bihotz euskalduna duen anarkista. Argian sinesten duen fedegabea. Euskara kartsuki maite duen hiztuna. Galaxidi, Atitlan, Goldaratz eta Pontikonisi paradisuak deskubritu zituen ibiltaria.

Berunezko soldadutxoak biltzen dituen gudaria. Etorki, Oldarra, Oyhamburu eta Etorburu taldeekin mundua trebesatu duen saltinbankia. Hiru aldiz ezkondua izan den senarra. Lau haur dituen aita.

Legasse, Monzon eta Likinianoren lagun mina. Manu Sota, Barandiaran eta Aita Donostiaren adiskidea. Brecht, Churchill, Picasso eta Moustakiren aitzinean ari izan den artista. Zorbaren istorioarengatik negar egiten duen bihotz guria.

Hiztegian elegantzia hitzaren ondoan bizi den figura. Lekeitioko xamar zuria higitzen zuen koru-burua. Galtzerdi berdeak dituen dantzaria. Goizero Miarritzeko hondartzan ibiltzen den 95 urteko gaztea. Zazpi bizitza dituen gizaki hilezina. Filipe Oihanburu. Gizona.

Abenduaren 13an, asteartearekin, arratsalde eguzkitsua, laino ttipiak tarteka.

Filipe, gu beti euskaraz mintzatzen gara, baina frantse-sera lerratzen bazara ez dago problemarik, gero itzuliko dute dena.

Nahiago dut euskaraz, ene buruari nahi diot erakutsi euskarari atxikia naizela eta mintzatzeko gai naizela.

Eta zein euskalkitan?

Ene euskararen, hemengo euskararen, baxenabartar-lapurteran. Aitortu behar dugu zuk eta biok espainola eta frantsesa hobeki dakizkigula. Gure historia espainolez eta frantsesez ikasi dugulakotz. Orduan euskarazko hitz batzuk falta zaizkit, eta, gainera, zahartzearekin memoria galtzen dut eta bereziki orain gertatu zaidan istripuarekin gauza asko ahazten ditut. Beraz, askotan galdeginen dizut nola erraten den hori... *¿En castellano cómo se dice esto?... Comment ça se dit?...*

Baina zuk frantsesa menderatzen duzu, nik espainola... eta hemen gara euskaraz esfortzu egiten... hau gure egoeraren isla bat baizik ez da, gure kokapen geografiko eta politikoaren erakusle...

Eta intelektuala ere bai. Eta linguistikoa. Ni hasi nintzen erdaraz Montevideon eta frantsesez etxean, euskara geroago agertu zen hemen.

Orduan, elkarrizketa frantsesez egiten badugu eta nik espainolez idazten badut eta gero hirugarren presuna batek

dena euskaratzen badu... zenbat gauza galduko dira triangelu horretan?

Entseatuko naiz ahal bezainbat euskaraz ematera. Badakizu, hil arte euskarari atxikia! Eta kontziente naiz ene euskara ez dela biziki intelektuala, baina hemengo lapurtar-baxenabartar euskara polit hori da izigarri gustatzen zaidana.

Hemengoa... zehazki... nongoa?

Baxenabarrekoa eta Lapurdikoa bereziki. Eta Gipuzkoako hitz asko badakizkit.

Batuan ez zara nehoiz laketu?

Ez. Pentsatzen dut euskara ez dela nehoiz euskalkitik apartatu behar, aberastasuna horretan baita. Preseski orain ari naiz irakurtzen *La Enciclopedia Ilustrada del País Vasco*, eta intelektual euskaldun askok pentsaera hori defenditu dute, ohartzen naiz enekin ados direla. Gure euskalkietan dago aberastasuna. Eta euskara moderno horrekin... [uko jestua eginez buruaz]... galdutako dira herriko mintzamoldeak, maluruski! Populuak badaki asko eta populua ez da baztertu behar. *Gara* kazeta erosten dut noiztenka eta artikulu batzuk biziki ongi konprenitzen ditut, baina gehienak ez ditut irakurtzen. *Jakin* aldizkari hau ere... ez dut konprenitzen. Elkarrizketa batzuk salbu, konparazione Kristiane Etxaluzen euskara edo Ramon Labaienena ere bai.

Baina Ramon Labaienen euskara Tolosaldekoa zen?

Bai egia da, baina luzaz hemen gaindi bizi izan zen, Saran eta kostaldean. Eta bertze aldeko bat konprenitzen dut, bereziki gure mintzaira menderatzen duelarik. Eta ez da nik errana bakarrik. Aita Etxandik ikusmolde bera baitu.

Eta telebistako euskara?

Telebistan? Aurkezle nagusia teleberrietan... ez dut konprenitzen. Baina laborari bati elkarrizketa egiten diotelarik... edo herriko jendeak hitz egiten duelarik... edo marinel batek, Ondarroakoa ez delarik bereziki, sentitzen dut hizkuntzaren

funtsa hor dagoela, mintzairaren balioa. Hori erran zaharretan klarki erakusten da: «*Hik pipa ta nik tu!*».

Baina erraten den bezala, hizkuntza salbatzeko batua beharrezkoa zen...

Bai, bistan da. Horretan ados naiz, baina nola den. Ikusi duzu? Erraten dut *nola den*, eta ez *dependitzen du*. Eta ze *sorpresa!* Hemen bagenuen hitz bat, *ze ustekabea!*, anitzez politagoa. Hori da, lehenik tokiko euskara nagusitu behar da eta gero batura joan, baina ez alderantziz. Behar dugu herriko euskara, bai, baina zuzena.

Non entzun duzu euskararik sanoena?

Zuberoan, bereziki. Beti erraten da Sarako euskara ederrena dela, baina ez da egia. Ederra da Sarako euskara, baina han erraten da *erran nau*, *erran dit* edo *erran daut* orde. Orduan, nahiago dut zuberera. Zuberoako aditza, hori bai euskara! Behin Zuberoan zerbait galdegin nion andre zahar bati. Zer zen galdera?... A bai... «*Baionako bidea, otoi?*». Eta andrearen arrapostua: «*Enakikezü erran...*». Konprenitzen duzu? «*Je ne saurais vous le dire... Ez nuke jakinen erraten...*». Aditza bizirik izan behar da eta batzuek ez dute konprenitzen aditzak berak hainbat gauza erraten ahal duela. *Enakikezü erran...* Erraiozu hori Hegoaldeko telebistako aurkezleari... ea zer dioen!

Eta nori entzun diozu euskararik ederrena? Koldo Mitxelena-arentzat Ultzamako Polikarpo Iraizozena zen, maiz erraten zuen: euskara zerabilen inor gutxik bezala. Zuretzat?

A, bai, Luberriagari, Azkaineko auzapez ohiari... euskara ederra Larrun aldekoa! Dutournier Sarako auzapezari ere bai... eta bertzenaz, bistan da, Xarritoni, Narbaitzi... Monzoni ere bai...

Nahiz eta euskaldun berria izan?

Bai, ni bezala euskaldun berria. Baina oroitzen naiz zein ongi menderatzen zuen Lapurdi kostako euskara eta zein ongi josten zuen bere gipuzkoar euskalkiarekin.

KORTSARIO ETA ELIZAKO ZALDUNAK

Zure egongelan gaude Miarritzen eta pareta nagusian zure familiako hiru potreta daude dilindan, ohorezko murrubaten gisan. Irudipean honako legendak: aitatokibilaso, aitakilaso eta aitatxi.

Bizitzan bada gauza bat biziki inportantea, eta hori transmisioa da, *l'inné* frantsesez, erraten da *l'inné et l'acquis*...

A bai, nola itzultzen ahal dugu hori? Jasotakoa izan daiteke... eta ikasitakoa bertzea, ezta?

Bai, hori da. *L'inné* da jasotakoa, erran duzun bezala, norberaren familiarik etortzen dena, zainetatik edo genetikoki transmititzen dena, eta *l'acquis* da kulturen edo kanpotik norberak hartzen duena.

Eta hiru askazi horiengandik zer errezibitu duzu?

Hor duzu hasteko Ezkurra itsaslapurra, ene aitatokibilasoa, haren alaba ezkondu zen nire amaren aitaxirekin, eta ez dakigu zer egin zuen baina *la croix de Sainte-Hélène* irabazi zuen. Nola, ez dakigu. Eta biziki jostakina zen. Aditu dut bere zahartzaroan bazuela etxalde bat Biarnon eta han bazen laku ttipi bat, eta behin bere ontzitik erori omen zen, bakarrik zegoen ontzian eta erori zen uretara eta jendeak haren sokorritzen hasi ziren: «*Oooo monsieur Pierre, kasu! Ezkurra jauna itotzen ari da!*», eta atera zen kalme-kalmeki erranez... «*Harrapatu zaituztet!*».

Eta bigarrena, zure aitakilasoa?

Bai, gero Ezkurraren alaba, Zulma Ezkurra, esposatu zen Alfred Dartiguenave grazia zuen gizon batekin, hau da, ene amaren aitaxirekin. Margolari gaitza zen. Hemen ikusten dituzun koadro guziak hark eginak dira. Eta Zulma Ezkurra pixka bat gaitza zen, baina Alfred hori ezti-eztia.

Azkena, aitatxi.

Bai, hirugarrena margolariaren semea zen, ene aitatxi. Henri Dartiguenave. Ezagutu dut. Xarmanta zen. Ene amaren aita. Dartiguenave, biarnesa, bon, biarnesa Ezkurra odolarekin...

Eta Ezkurra Nafarroakoa zen?

Bai, Nafarroatik jina, gero Baionan kokatua. Eta aitatxi Henrirekin segitzeko, xarmanta zen eta alegera... Ni ttipiegi nintzen konprenitzeko, baina ene amak erran zidan koplak hantzen zuela: *«Me gustan todas, me gustan todas, me gustan todas en general... pero las rubias, pero las rubias, me gustan más»*. Gitarrarekin... Aitatzik hamar haur munduratu zituen lehendabiziko emaztearekin eta bertze hiru bigarren emaztearekin. Eta Indotxinan engaiatu zen tokikoen alde, indotxinatarren alde ezarri zen eta horri buruz idatzi zuen liburutxo bat. Ber denboran André Malrauxek horien beren defentsa hartu zuen... 1920ko hamarkadan... eta ez zen erraza... hori arraro zen, biziki arraro. Ene aita, berriz, ez zen batere hola.

«Ttipitan soldaduak eta guduak kartsuki maite nituen... ene pasioa hori zen. Ekintza gustukoa ukan dut, eta hori gero baliatu nuen ene desmarta artistikoan, Etorki taldean, Oldarrarekin...»

Eta itsaslapur-odol hori nolabait ailegatu zaizu?

Seguruenik bai. Ttipitan soldaduak eta guduak kartsuki maite baintuen... ene pasioa hori zen. Eta nonbaitetik etorri zen hori. Ez dakit zuzen. Ekintza gustukoa ukan dut ene ttipitako jaidura, eta hori gero baliatu nuen ene desmarta artistikoan, Etorki taldean, Oldarrarekin... gudua eta ekintza gustukoa nituen eta han ere garatu ditut.

Eta leinuaren magalean, behin kontatu zenidan zure familiarako batek bazuela pribilegio bitxi bat, elizara zaldiz sartzeko baimena... eta meza entzuteko animalaren gainean...

Bai, hola zen. Edo hola aditu dut ttipitatik, eta gero norbaitek irakurri zuen eta baieztatu delako pribilegio hori existitu zela.

Eta zuk ez duzu jada eliza zapaltzen?

Ez, nik ez dut elizan sartu nahi. Sartzen nintzen noiztenka kantatzera, baina hori utzi dut, bukatu da.

Zein izan zen zure azken meza?

1946an, ene ustez. Oxobi apezak ezkondu gintuelarik emaztea eta biak, 1946an zen hori, eta kofesatu gabe eta komuniatu gabe izan nintzen aldarean... Badakizu nor zen Oxobi? Olerkari handi bat eta nortasun berezi eta azkarra zuen gizon bat.

Eta non dago zure gaztaroko fedea?

A, batek daki... [bost segundoko isiltasuna]. Ttipitan sinesten nuen, bai, eta praktikatzen nuen. Eta nire lehendabiziko eskola, Parisen, anaia maristen eskola bat zen, Collège Stanislas izenekoa. Eta han bai, baziren komunioa, kofesioa, eta berriz komunioa eta kofesioa... Gelditu gabe... Nire komunioaren egunean oroitzen naiz Philippe de Gaulle bat zegoela... nor eta De Gaulleren semea! Ez dut ezagutu, baina geroztik jakin nuen han zela... Eta bai, denbora hartan arras sinestuna nintzen. Eta badakizu nola otoitz egiten nuen hamalau urtetan?

Ez. Harritu nazazu.

Ba, gauean ene ohean, eta bakarrik... batzuetan zakila goititzen zen, xut! Eta ene gaueroko otoitzak ziren *Gure Aita, Agur Maria* eta finitzean *Mon Dieu* erranez: «*Mon Dieu, faites que maman, papa et Thérèse (ene arreba) vivent longtemps eta nik ez dut neska bat musukatuko*». Ikusten duzu? Izigarria zen.

Eta orain bakarrik argian sinesten duzu?

Bai, argia biziki maite dut. Leioa irekitzen dut?

Nahi duzun bezala...

Bai? Gehiago? Ez bazaizu inporta. Argia arrunt garrantzitsua da. So egizu, ekhia, ekhia [Zuberoako azentua]... Eguzkian kausitzen dut goxotasun handi bat. Aaaa bai, gero eta goxotasun handiagoa.

MONTEVIDEO, ARRAIN GALDUA

Zure lehenbiziko argiak Montevideon, han ere zure lehenbiziko oroitzapenak, zortzi urte arte. Zein da lehen-lehena?

Bai, oroitzapen kurios bat da. Banuen arrain gorri ttipi bat, zeluloidezkoa, jostailua zen eta abantzu egun guzietz bainatzen ginen, beti baitzegoen tenperatura goxo bat; eta hara non memento batean ene arrain gorri polit hori uretan abiatu zen eta enegandik urrundu... eta oihu patarraka hasi nintzen... «*Maman, maman! Maman, mon poisson! Mon poisson!*». Eta ene ama hasi zen laguntza eske, «*Monsieur, pouvez-vous attraper le poisson de mon fils?*». Baina nehork ez zuen lagundu nahi... eta galdu nuen ene arrain maitea.

Eta orain goizero joaten zara Miarritzeko hondartzara paseatzera, menturaz arrain gorri hori berreskuratzeko esperantzan?

[Irriz] Ez, ez dut uste, baina batzuetan magian eta misterioan sinesten dut, bai.

Eta Antonio Paduakoaren baitan ere bai...

A bai, hori ere badakizu. Aipatu dugun aitatziren arrebak irakatsia zen hori. Eta amak eni. Eta segitzen dut horrekin. «*Saint Antoine de Padoue, vieux fripon, vieux filou... toi qui retrouves tout, fais que je retrouve ez dakit zer, et je te donnerai 5 sous*». Sinestea baizik ez da, baina horri esker anitzetan galdutako gauzak berriz atzematen ditut. Aireko bidaia batean, oroitzen naiz paperak galdu nituela eta joan nintzela pixa egitera sineste hori buruan... Atera nintzen eta pilotu

bat agertu zitzaidan ene paperekin: «*Hau zurea dea?*». To, holako gauzak badira!

Beno, joan gaitezen lurrera berriz. Montevideon gaude... eta zu eskola gabe.

Bai, aitamek nahi ninduten seroren eskolara igorri eta hasi omen nintzen negarrez hipaka eta oihuka, banuen karatera eta aski jasangaitza nintzen. Eta azkenean aitamek amore eman zuten eta zortzi urte arte gelditu nintzen eskolarik gabe... Anarkista batentzat miragarria da!

Eta eskola, zure etxeko egongela...

Bai, orduan aberatsak ginen, ene bizian aberatsa izan naizen aldi bakarra. Nire aita Chargeurs Réunis Nabigazio Konpainian agente nagusi zen. Orduan deus ez zitzaigun falta: bi sehi genituen, auto bat, etxe handi bat, nire ganbera partikularra nuen... bai, izantsunak ginen. Eta etxean ikasi nuen leitzen eta izkiriitzen, eta bereziki marrazteari eman natzaio. Liburuetatik atera nituen marrazteko gaiak: batailak, soldaduak eta uniformeak... eta arras ongi marrazten nuen. Baina hori jitezkoa da, *l'inné*, bistan da, eta ez ikasitakoa. Dartignavetarrengandik dator hori, oixtian aipatu dugun bezala, eta ez ene aitamengandik. Eta anitzez geroago, Miarritzen ene marrazki batzuk atzeman nituen, hor paretan horretan dilindan daudenak, eiki, altxor preziatuak dira enetako.

Jitezkoarekin segituz, Leon Doihanbururen txanda.

Bai hori, aita. Haren aita langilea zen eta amak bokatagile gisa lan egiten zuen. Eta bazuen osaba bat, Mazon deituraz, itsasgizon famatua, hemen Miarritzen bada plaza bat hari eskainia, Mazon komandanteari edo kapitainari, eta hark lan egiten zuen Chargeurs Réunis Nabigazio Konpainia horretan. Baina egun batez samurtu zen bere arrebarekin eta zituen etxeak eta lur guziak Miarritzeko Herriko Etxeari utzi zizkion, eta arrebari fitsik ez! Eta samurtu aitzin osabak ene aitari atzeman zion lana Parisen, beraz aita hamasei urtetan

Parisera joan zen Chargeurs Réunis konpainiara. Eta Miarritze aipatzen dugunez, jakin behar da askok ez dakitena, hemen orduko mintzaira gaskoia zela eta ez euskara, erran nahi baita euskara hasten zela La Nègresse kartierrean. Miarritze ondoan, bada karrika bat, la rue Peyroloubilh, hori da *pie-rre qui sauve la ville* gaskoiz, baina lehenago la rue des Basques zen, hemen Miarritzen berean! Muga baitzen! Eta aitak ez zekien euskara, gaskoiz bai, baina euskara doi bat ikasi zuen, zeren eta memento batez bere aitamek igorri baitzuten Arrangoitzeko eskolara, eta han ikasi zituen zenbait hitz eta esaldi. Debekatua izanik ere! Badakizu, eskolan bazen ziri bat, delako zotz hura, euskaraz mintzo zenaren punitzeko. Beraz, ez zen euskalduna, baina euskaltzalea bai. Ez euskaltzale handia baina bazekien Doihanburu zela *oihanaren burua*, eta guk ikasi genuen harekin: «*Ai, ai, ai, mutila, txapela gorria*» [kantatuz]. Beraz, aitak bazekien euskalduna zela, baina bertzenaz ez zen aski irekia, ez zen batere intelektuala, batere ez.

«Miarritzen orduko mintzaira gaskoia zen eta ez euskara. Eta aitak ez zekien euskara, gaskoiz bai. Beraz, ez zen euskalduna, baina euskaltzalea bai»

Ez intelektuala baina kirolari handia, eta euskal kirolean trebatua.

Bai, kirolean bai, zaildua eta aski ona. Teniseko txapeldun izan zen. Indotxinan hasi zen lehenik xisteran, eta frontoi bat eraikiarazi zuen Hai Phongen, eta haren Baionako adiskide batek bertze frontoi bat Hanoin. Beraz, Indotxinan baziren denbora hartan bi euskal frontoi, eta aita xisteran jokatzetik pasa zen tenisera eta txapelduna izan zen bere bizitza guzian. Txapelduna Indotxinan, txapelduna Uruguain... Eta bitxikeria bat: errebesez horrela jotzen zuen beti, ez tenisaren moldean, baizik eta xisteraren gisan, ukaraia itzuliz... hola [xisteraren errebesa imitatuz]... Polit da hori.

Ama?

A bai, ama. Malurus izan zen, arrunt malurus. Aita bortitza zen. Nire aita... *oh la la la*, ze karatera... hemengo euskal jitea, ze jite txarra zuen! Uroski harengandik dibortziatu zuen amak... Bertzalde, amari dohainak ez zitzaizkion falta. Haren aita biziki gisakoa zen, librepentsalari bat, Indotxinan bizi, *coureur de jupons*... nola da hori euskaraz?

Gonazale?

Hori, gonazale. Eta ene amaren aitatxi margolari handia zen; orduan amak dohainak bazituen, baina ondikoz hiru senar ukan zituen eta hirurak ez ziren, ene gustuko, aski intelektualak, aski irekiak, penagarria izan da!

Nola zuen izena amak?

Paule Dartiguenave.

Eta gerla denboran zure amarengandik urrun...

Bai, erran dezagun familia falta ukan dudala. Pentsa ezazu, ene ama joan zen etxetik Indotxinara malurus zelakotz ene aitarekin, eta 1939an itzuli eta ezkondu zen bigarren gizon batekin, biziki aberatsa zena, eta harekin joan zen berriz Indotxinara! Gerla heldu zen eta... To!, sei urtez amarik gabe! Sei urtez amarik gabe! Pentsa! Eta itzuli zelarik esperantza nuen hurbiltasun bat sortuko zela eta pentsatu nuen galdeginen zidala: «*Bon, Filipe, orduan zuk uste duzu Euskadi libratuko duzuela? Eta zure dantza-taldea nola dabil?*»... Baina kuriositaterik batere ez! Katastrofe bat izan zen enetzat. Ze pena! Beraz, familiaren falta ukan dut bai, eta ondorioz bertze familia baten sortzeko behar gorria sentitu nuen.

Haatik, zure amak errepikatzen zizun euskal dantzarekin eta euskal musikarekin obsesionatua zinela...

Bai, baina horretan ere ez zuen arrazoi, bertze aferetan bainenbilen eta haiei ere ez zuen kasurik eman.

Familiako azkena, Thérèse, zure arreba bakarra?

Asko maite ninduen, baina arazoak ukan genituen, maluruski. Hark zazpi seme-alaba ukan ditu eta hiru izan dira enekin dantzari. Eta problemak sortu zirelarik Etorki taldean, problemak gertatu ziren ere arrebarekin. Bertzenaz, Teresa bere baitan artista bat zen, baina zazpi hurrekin ez da aise artista izatea. Pena dut arrebarekin gertatutakoaz, egia erran, zeren eta maite baininduen ene arrebak... eta asko lagundu nau ene bizian, baina gure lotura ez da izan sobera azkarra... [lurrera begira, geldialdia]... Ari gara ongi aitzinatzen elkarriketan? Zeren eta bortz eta erdietan bukatu behar baitugu gaurkoa. Ze tenore dugu?

Ez dakit.

Hemen montra bat nuen, mahai gainean, a to! Erori da. Hemen da.

Denbora beti lurrean. Eta so egizu, hemen badator familiako bertze kide bat, ailegatu azkena.

Bai, gatu ttipia, dena ikasten ari da orain.

Eta zer du izena?

Ttitta, emea da.

Eta zuk bezala zazpi bizitza ditu...

Bai [irriz], baina ez dakit zenbat gelditzen zaizkidan... Azken istripua hemen etxean... gogorra izan da.

Beso bat hautsi duzu, nola?

Bazen liburu bat hartu nahi nuena, han gainean ene liburutegian, eta ene kadira itzulikatzen den horietarik bat denez... nahi gabe higitu da eta... Plast!... Gainetik erori naiz eta pentsatu nuen hilen nintzela.

Eta zein liburu zen?

Ba, Katalunia bisitatzeko gida bat. Zeren eta egun batzuen buruan Kataluniara joatekoak baikinen. Ene urteburuko gonbidatu guziek ematen digute sos poxi bat eta diru horrekin Kataluniara bidaiatzea pentsatua genuen, Costa Bravara. Erreserbatuak genituen paradorreko gauak eta Girona bisitatu nahi genuen, zeren eta lagun batek gomendatua baitzidan, katalanismoa ezagutzeko eta istorio...

95 urtez beti etxetik ateratzen, bidaiatzeko grina ez zaizu batere agortu...

Bai, urteburuko opari horiei esker Como aintzira, Menorca eta Brujas bisitatu ditugu. Bai, munduaren ezagutzea beti beharrezkoa izan zait. Nahi nuen mundua ezagutu, eta ez bakarrik monumentuak eta elizak eta harriak... baizik eta jendea, bereziki jendea nolakoa den, hori izigarri interesgarria atzematen dut.

Baina orain besoa kolpatua... eta arima?

Baita ere! Dudan adinean kolpe guziak sentitzen baitira barnean. Bada hiru hilabete hau gertatu zitzaidala eta orain hobekixeago naiz; gaur kendu didate lepoko mokanesa eta besoa doi-doia berriz higitzeko kapable naiz, baina dena emeki-emeki doa.

Zure bizitzan zein izan dira inportanteagoak, besoak ala zangoak?

Zangoak, bistan da! Nire bihotzeko lehenbiziko kolpea ukan nuelarik Tolosako klinika batera eraman ninduten eta hemengo zain baten ordezkatzeko [besoko zain bat seinalatuz], zangoko zain bat hartu zidaten! Dantzari nintzela jakin gabe! Hori biziki ongi da. Dantzari baten zaina! Dantzari izan naiz ene bizi guzian. Hasi nintzen serioski dantzatzen 1942an, lehenago ikasi nuen fandangoa Parisen eta Hendaian. Baina bai, zangoak zangoak dira!

Eta besoak besoak, korua zuzentzeko, baita memoriak idazteko ere.

A bai, dena eskuz idazten dut gainera, orain bortzgarren tomoan nago, ene bizitzaren erdian. Bai, zinez domaia da be-soarena, ene biziaz izkiriartzea biziki estimatzen dudalakotz.

Ezin idatzi, ezin igeri egin...

Bai, bertze pena handia! Igerilekura egunero joaten gara. Donibane Lohizunera. Ez igandetan, ez larunbatetan. Astegun guzietz, emaztea eta biak. Sabiñak egiten ditu 600 metro eta nik 300. Eta nik uste berriz fite hasiko garela orain.

Eta memoriak berriz hartu...

Araiz!

MIARRITZEN, VASCO COMO TÚ

Paris, zortzi urtetan hasi zinen eskolan, apez maristekin...

Bai, baina parentesi ttipi bat eginen dut, aitzina segitu aitzin. Ene lehenbiziko eskolak Victor Duruy izena zuen, neska lizeo bat zen, baina onartzen zituzten mutikoak eta han sartu nintzen; eta oroitzen naiz ari ginela presoen jokoan eta batzuetan harrapatzen ninduten eta preso nintzelarik... Sei neska eni presioa egiten. Hori da daukadan lehenbiziko oroitzapen sentimental... Hori zen Victor Duruy, lizeo mistoa, eta bazegoen gimnastikako errienta bat, fandangoa dantzatzen zekiena eta ene arrebari irakatsi ziona eta gero ene arrebak eni... Hori bai, Montevideoko libertatea fini zen. Behin zaindari batek punitu ninduen, punizio bat ontsa merezitua... eta oren batez negar egin nuen... ez nintzen batere horretan usatua...

Eta gero Stanislas eskolan anaia maristekin... Han neskarik ez zen, ezta?

Ez, batere ez! Dena debekatua zen, pipatzea ere bai! Bekatu larria zen! Bai, gogorra zen! Oroitzen naiz latinezko errientaz, Larrasket abadea zen, Barkoxekoa; urte hastapenean,

erran zuen: «*Il y a trois Basques dans la classe: Briault-Dihigo, Doyhamburu et moi*». Adiskidetu nintzen Briault-Dihigo horrekin, mauletarra, eta Larrasketekin halaber, jakintsu handia zen.

Dena den, zure memorieta adjektibo hauek baliatzen dituzu: «*enfance merveilleuse*», «*adolescence heureuse*»...

Bai, libertatea eta lehenbiziko lagunak deskubritu nituelakotz. Marista eskola pixka bat kario zen eta aitaren lansaria ari zen ttipitzen. Orduan aitamek eraman ninduten Janson

«Pariseko Janson de Saily lizeora eraman ninduten aitamek. Eskola biziki modernoa zen, bazen askatasun gehiago. Eta handitzearekin hasi nintzen politikan sartzen»

de Saily lizeora, Pariseko 16. arrondizamendura. Eskola biziki modernoa zen, bazen askatasun gehiago, kirola egiteko parada franko, eta adiskide berriak egin nituen han. Nire lagun hoberena zen Arnaud Beigbeder, idazlea bezala, Parisen *Beigbeder* erraten dute, *Beigbeder* [Pariseko azentuarekin]. Eta libertate gehiago

ukan nuen kolegio berri horretan eta lagun horiekin. Eta handitzearekin hasi nintzen politikan sartzen.

Zenbat urtetan?

Nire *première* klasean... beraz, hamasei urtetan nonbait han.

Beraz...

Bai, zaude, instant bat... Egun batez Stanislas eskolan, ez dakit zertako, baina haur asko jostalekuan hasi zen oihuka «*Vive le roi, vive le roi!*», eta bertze haur asko «*Vive la République!*», eta nik «*Vive la République!*»... Ez dakit nork erakutsi zidan baina nik *Vive la République!* hautatu nuen... Zerbait zen jandarik. Gero sartu nintzen PSFn, Frantziako alderdi eskuindarrean, orduan François de La Rocque koronela zen alderdiaren presidente eta Jean Ibarregarai zen bere... *Comment on dit orateur en basque?*

Hizlaria...

Bai, hizlari handia zen Ibarnegarai. Egia erran, nik garai hartan miresten nuen Ibarnegarai, eta gertatu zen De la Rocqueren semearekin adiskidetu nintzela, Janson de Sailly lizeoan enekin baitzen. Beraz, aski goiz hasi nintzen politikan, hori ez da usu gertatzen. Eta PSFn sartu nintzelarik, berehala postu inportantea eman zidaten: Janson de Sailly lizeoko afera guziez arduratu behar nintzen.

Eta zure ametsa zen Frantziako armadako ofizial bihurtzea...

Bai, egia. Haurtzarotik nuen amets hori. Soldaduentzat nuen gustua atxiki nuen eta nahi nuen Frantziako soldadu izan... Anarkista batentzat ez da gorestekoa zerbait [irriz]!

Baina amets hori okertu zen...

Bai. Pentsa, ama Indotxinara joan zen, eta nora igorri Teresa eta biak oporretara? Ba Hendaia, han gure osabak eta izebak hotel bat baitzuten, eta Hendaian 1936an... Data hori ezaguna zaizu?...

Bertze aldean, Irun sutan.

Hori da, baina nik orduan ene ideologia eskuindarra atxikitzen nuen, arras eskuindarra, Francoren alde! Barkatu [irriz]! Baina zerbait gertatu zen segidan. Frankistek Irun eta Hondarribia hartu zuten, eta bertze aldetik arratsalde batez, eta ez gauez, uste dut egun argiz zela, eskapatu ziren *onyarbitar* batzuk beren barku ttipiekin, eta Hendaia hondartzara arribatu zirenean, zer ikusi nuen? Aurpegi euskaldunak! Miarritzen zirenak baino anitzez gehiago... eta ikusi nituen gizon guziak... txapelarekin! Beraz, aurpegi ezagunak eta txapelak... gaitzekoa zen hori enetzat. Eta urte baten buruan, 1937an, nik banituen orduan 16 urte, eta banuen adiskide bat, hondarribiarra, Federico, nik uste, zazpi urtekoa, erdaraz ari nintzen harekin, orduan ez bainekien euskara, eta egun batez galdegin nion:

«¿Tú eres español?», eta hark zazpi urterekin: «No, soy vasco como tú». Zazpi urteko euskaldun ttipi batek errana! Harritzekoa zen hori! Eta ederra! *Soy vasco como tú*. Hitz horiek barnera sartu zitzaizkidan. Hori eta hondarribiarren bisaiak. Eta oroitzen naiz hortik goiti ene marrazkietan hasi zirela agertzen euskal irudiak, pilotariak eta holakoak, eta ikurrina ere bai.

Baina ofizialaren ametsa...

Bai, kontatuko dizut. Gerla etorrita, aita erretretan zen, lanik ez zuen gehiago, orduan familia, hau da, aita, arreba eta hirurak, etorri ginen aitak Miarritzen zuen etxe batera. *Nere itzultzea* zuen izena, polita da, ez da hala? Aitak Ameriketatik etortzean hola eman zion izena. Orduan ene ametsa gorpuztu zen eta Saint Cyr eskola militarrean sartzeko prestatzen hasi nintzen Baionako lizeoan. 70 ikasle ginen, eta horietarik hiruk, nik barne, gure boneta ttipian, baitezpadakoa baitzen boneta ttipi bat eramatea, *Gora Euskadi askatuta!* leloa brodatua eramaten genuen! Garai hartan baziren Bizkaitik desterratu ziren anitz eta tokiko abertzaleak ere. Orduan lizeo hartan ere hauteman nuen nola hasiak ziren gauzak kanbiatzen. Hiru ikaslek, *Vive la France* eraman orde, eta haien barne ene lehengusu batek, *Gora Euskadi askatuta* bazuten bonetaren barnean! Peio Montagut zen hori. Eta ez hori bakarrik, egun batez nor etortzen zaigu Saint Cyr preparatzera? Miguel Saseta! Hark, militarra izanki, eskolara sartzeko dretxoa baitzuen. Beraz, Saseta han eta klaseko erdia zutitu zen eta hasi: «*Rouge, séparatiste!*». Eta gibelean ziren ikasleak oldartu ziren, Peio Montagut barne, eta bertze andana bat Miguel Sasetaren alde. Berehala adiskidetu nintzen Sasetarekin eta egun batzuen buruan hitzordua eman zidan eta nor agertu zen? Michel d'Arcangues! Eta haien artean hasi ziren euskaraz mintzatzen eta ni erdian begiak zurituak! Bi burges, Baionan, ontsa beztituak, euskaraz hitz egiten ari... harritzekoa zen! Hori ez dut nehoiz ahantziko!

Anitzetan aipatzen duzu gizon doblea zinela garai hartan... Paradoxazko gizona...

Orduan gauzak arribatzen ziren sobera pentsatu gabe, molde naturalean. Eta molde horretan sartu zen gogorki abertzale-tasuna. Urte baten buruan Parisera joan nintzen lan egitera, eta, prestaketa kurtso batean, oroitzen naiz bandera frantsesa altxatzen zutelarik nik ene txokotik buruan nuela «*ikurrina, ikurrina, ikurrina...*», beraz, gauza horiek sakonki barnera-tuak nituen engoitik.

Miarritzen 1939an nonahitik etorri errefuxiatuak, eta zuek, miarritzarrak, erdi-erdian...

Bai, Miarritzen gerla hasi zelarik biziki ongi ginen. Frontetik urrun, aitaren etxean goxo-goxo, Saint Cyr... eta etxeetan bestak ospatzen ziren astean bizpahirutan! Eta Miarritze bete-a zen juduz, euskaldun des-

terraturuz, errusiarrez... Ni arras laketzen nintzen giro horretan, berriz ere espainolez mintzatzten eta holako gauzekin... Eta bistan da, Sota, Villalonga eta holako familien ezagutzearekin eta haiekin mintzatzearekin hasi nintzen gehiago abertzale-tzaletzen. Baina erran behar da Miarritzen bazirela jadanik abertzale batzuk, guti, baina baziren. Xoribit Hazparnekoa, Hillau txistularia... Zeren eta

«Gerla hasi zelarik, Miarritze bete-a zen juduz, euskaldun desterraturuz, errusiarrez... Eta Sota, Villalonga eta holako familien ezagutzearekin hasi nintzen gehiago abertzale-tzaletzen»

Olaeta taldea hasi baitzen orduan eta jende horri esker ene abertzale-tasuna hedatu zen. Baina ez bakarrik horiekin, Legasse anaiekin halaber. Bi anaia ziren eta hasi ginen harremanetan, horiekin ere ene ideologia azkartu zen.

Parisera goaz orain, ezta? Zure lehenbiziko bidaian...

Bai, erran dut urte horiek zoriontsuak zirela, baina nik banituen orduan 20 urte... Ez, 19 urte nituen! Aitaren lansaria biziki ttipitu zen eta nik pentsatu nuen: «Behar dut bizia

irabazi...», eta Parisera joan nintzen lan xerka, baina oso zaila zen lana atzematea eta azkenean gazte zentro batean erdietsi nuen postu bat. Centre des Jeunes Apprentis de Boulogne-Billancourt zuen izena, eta han lan egin behar genuen. Langileen auzo bat zen, arrunt pobrea, eta nik haurrei marrazten eta leitzen irakatsi nien... Baina goseak hamikatuak ginen lansaria biziki ttipia baitzen, 900 franko hilabetean, eta beti gose, gose... eta sekulako eritasuna bildu nuen: junturetako erreumatismoa, biziki larria.

Gehienbat jatekoaren eskasiarengatik?

Bai, bai, hori izan da mementorik txarrena ene bizian. Aitarik gabe, amarik gabe... Parisen lehenbiziko kafetegian ohartu nintzen kafea ez zela egiazko kafea, azukrea sakarina zela, esnea ez zela batere purua... Uroski Scout mugimenduan sartu nintzen adiskide batzuekin eta han parte hartu nuen Comédiens routiers deitu antzerki ibiltarian. Eta horrek doi bat salbatu ninduen, izigarri esperientzia polita izan zen. Hasi nintzen *La Complainte de Cornouaille* obrarekin, solasak zituen koru antzeztu batean, biziki hunkigarria, eta nik egin nuen alabaren rola eta deklamatzeko nuen. Hori zen memento ona; bertzenaz, gosea eta pena... Baina ene bizitzan gehientsuenetan gertatu den bezala: malurra eta berehala kontrakoa, zoriona.

Lanarekin segituz, zer etorri zen gero?

Beraz, Boulogne-Billancourteko zentroa utzi eta berehala, ene neska-lagun bati esker frantses whisky eta gin saltzaile ibilkari gisa erdietsi nuen lana. Edari txarrak ziren, dudarik gabe, baina arras ongi saltzen ziren eta zoriona berriz itzuli zen... Bizikletaz ibiltzen nintzen eta sos anitz irabazten nuen! Baina hori, maluruski, egun batez finitu zen eta aitaren etxera itzuli behar izan nuen berriz, Miarritzera; bederen ohe bat, etxe bat eta jateko pixka bat ziurtatuak nituen. Garai hartan sartu nintzen Olaeta taldean. Han bazen txistulari bat, Jontxu Hillau, abertzalea, eta hark: «*Poupou, Poupou, zergatik ez zara*

sartzen Olaetan?». Eta nik hastapenean ezetz, nahiago nuela Sota, Gaëtan de Rosnay eta holako jendearekin dantzatu eta pokerrean ibili... baina azkenean sartu nintzen akordeonista gisa Olaetaren semearen ordezkatzeko, hura dantzari izatera pasa baitzen. Anitz ikasi nuen musikaz eta dantzaz.

Eta hor inguruan bazegoen ere Urrikariet abadea, ezta?

Bai, aldudarra.

Jean Ospital dantzaria erraten entzuna daukat behin eskolan Urrikariet apezak erran ziela «*zerbait inportantea egin nahi duena enekin jin dadila*», eta hura segitu zuten guziak dantzari bilakatu ziren...

Aipatu dut Hillau, baina dantza-mugimendu horren arima Urrikariet abadea zen, duda izpirik gabe. Arras abertzalea zen.

Xarritonek dio Urrikariet abadearekin zela abertzaletu...

Hori bertze mirakulu bat zen, zeren eta orduan, urte horietan, abertzale guti baikinen... Xoribit hazpandarra, Labegerie, Legasse anaiak, Goienetxe... Gutu ginen, dozena bat, ez gehiago...

Eta ahazten duzu Michel d'Arcangues... beti hura nabarmendu duzu-eta.

Bai, egia! Hori bai inportantea! Bakarra zen bere familian euskara ikasi zuena, nehork ez zekien euskaraz D'Arcangues markesaren etxean... baina Michelek ikasi zuen euskara eta txistua eta gitarra jotzen. Euskal kantu asko ikasi ditut Michelekin, eragin handia ukan du ene baitan.

Eta Olaetako garaian, Hegoaldeko errefuxiatuen ekarpena inportantea izan zen, ezta? Politikan, baita kulturaren ere...

Arrunt. Inportantzia gaitza izan da. Bai, frantsesez erraten den bezala, *à quelque chose malheur est bon*. Domaia izan zen Hegoaldearentzat, baina opari bat Iparraldearentzat, gure nazionalismoarendako eta euskal kulturarendako halaber. Aitortu behar da harmonizazio ederrenak Hegoaldekoak

direla, Guridi, Olaizola, Zubizarreta, Aita Donostia, Lizarra-ko Olazaran... denak izen handiak dira.

Eta txistua, konparazione, Hegoaldetik maisuak jin eta... Plegaria de Segura!

A bai! *La lala la la laa la* [Plegaria de Segura kantatuz]. Oso ederra da. Eta finitzen da karrika-dantza batekin. *La laa la lala laaa*. Hori entzun nuen Olaetan, Hillau, Landaburu eta Alvarez... txistulari fin-finak ziren eta aire hark beti pozez betetzen ninduen. Melodia zinez zoragarria. Eta nik horren gainean eman nituen hitzak eta koruan kantatu genuen.

Egia da Laboaren kantu baten hitzak ere zureak direla? «Haize hegoa, gau epela...»...

Ez, hitzak Monzonenak dira, baina airea bai, airea enea da. Eta ene izena aipatu gabe ageri zen bere diskoan... «*mutxur-dinak leihoetan, teilatuan katu bi...*» [kantuz].

Parentesi ttipi bat, Poupou goitizena nondik datorkizu?

Omen ttipi-ttipian, erraten zuten «*Philippe, laid comment un pou*», hau da: zorri bat bezain itsusia nintzela, eta hortik izengoitia ezarri zidaten, Poupou. Eta zergatik? Ene bisaia indianoena bezalakoxea zelakotz, txarruen eitea omen nuen. Hangoek, uruguaitarrek, erraten zidaten *txarrua*: horiek ziren Uruguaiako indianoak. Eta hortik zorriarena dator halaber, beraz, Poupou.

PARIS, VITELLONE BATEN GORDELEKU

Orduan, Miarritzen, Olaetan sartuta, aitaren etxean, zure memorietan erraten duzun gisan: bazen *la vita de vitellone*...

Felliniren filmetan bezala, «*un vitellone, due vitelloni*», gazteak baikinena eta ez baikenuen lan egiten, beti pokerrean eta dantza egiten Olaetarekin... Bai, *vitellone*-ren gisan, alai eta libre.

Baina arestian erran dugun bezala, segur naiz bertze krisi bat ate joka zegoela.

Zuzen zara, zoriona eta berehala kontrakoa, hola izan da ene bizitzako errota. Eta arrats batez etxera heltzean ene postontzian gutun bat: «*Vous êtes convoqué demain matin à Chiberta pour la construction de la barre de l'Atlantique...*», alemanek igorri gutuna, Atlantikoko barra eraikitzeke deialdiarekin... Obeditu eta biharamunean han aurkeztu nintzen. Eta alemanek erran zidaten: «*Vous commencerez demain matin*»... biharamunean hasteko eta hori... Baina gau hartan ene Damaskoko bidea egin nuen ene buruari erranez: «*Ez dut horientzat lan egin nahi*». Ni ez nintzen batere alemanen alde, ez nintzen ingelesen alde, ezta frantsesen alde ere... Nik *Gora Euskadi askatuta* nuen buruan, arras abertzalea bainintzen, eta beraz pentsatu nuen eskapatu eta kuku behar nintzela. Hortakotz,

Larresoro gainean bizi ziren bi gipuzkoarregana joan nintzen gordetzeko; bi gizon bitxi ziren, bospasei oilorekin bizi ziren eta aterpetu ninduten. Baina pentsatu nuen: «*Zu hemen Euskal Herrian, herri ttipi honetan, kalamunia eta mendekioa nagusi den txoko honetan... ez duzu hemen gelditu behar*». Orduan

Parisera joan nintzen, han bainuen adiskide bat aberatsa eta irekia zena, eta haren babesaren xerka joan nintzen.

«Ni ez nintzen batere alemanen alde, ez nintzen ingelesen alde, ezta frantsesen alde ere... Nik *Gora Euskadi askatuta* nuen buruan, arras abertzalea bainintzen»

Eta Parisen kukutu, zenbat denboraz?

Isilka bizi nintzen. Urte horiei buruz liburu bat izkiriatu nuen, *Dialogue avec mon journal*. Garai gogorak ziren, gorderik jan behar, lo egin behar. Zorionez, hasi nuen amodio-istorio bat neska errusiar judu batekin, eta bere familia ahaltsua zen. Ez ziren judu guziak deportatuak izan, bere aita biziki aberatsa baitzen eta Parisen segitzen zuten. Ttanta bat

bazuen deportatua. Haiek gonbidaturik frankotan jan nuen haien etxean, eta ez nuen lan ofizial bat hartzen ahal, lan-jerosa baitzen, ene izena eman eta istorio... Baina hasi nintzen merkatu beltzean zigarreta eta esnea saltzen. Oroitzen naiz euskaldun andana bat biltzen ginela jatetxe batean eta denak prekarietatean bizi ginela. Poliziek hiru aldiz arrastatu ninduten baina hiru aldiz berehala utzi ninduten libro. Zeri eta nori zor nion mirakulu hori: geroztik pentsatu dut, Liberazioa hurbiltzearekin, polizia haiek gaullistak bilakatu zirela, oportunistoz, idealismoz baino, baina zer nahi den, enetzat sekulako xantza izan zen! Bai, bizitza gogorra zen eta gabezia gorrian bizi ginen! Eta kalbario horretan memento onez behar zen absolutuki baliatu. Izigarri maite genuen dantzatzea, eta, etxeetan bestak antolatzen zirelarik, han bai, dantza eta dantza eta sabela beterik... Dohakabeak! Behin, janaria zegoen mahai gainera erori ginen!

Eta swing garaiak ziren...

Eta nik biziki ontsa dantzatzen nuen swinga. Denek dantzatzen genuen swinga. Eta bai, besta horietan bereziki, gelditu gabe. Etxeetan egiten ziren besta horiek. Eta herexarik ez uzteko, hoteletan aterpetzea deliberatu nuen, han ez baitzidaten galderarik egiten ezta paperak galdegiten ere. Hotel anitzetan bizi izan naizela ohartzen naiz.

Eta etxe anitzetan. Zure bizitza kontatzen ahal da bizi izan zaren etxeekin... edo bizi izan zaren emazteekin...

[Irriz] Bai, egia da, ez dakit zer ukan dudan gehienik, etxeak ala emazteak...

Erran nahi dut aipatu duzun liburuak, *Dialogue avec mon journal*, «Euskal gazte separatista baten memoriak Paris okupatuan» du azpтитulua... baina memoria sentimentalak iduri dute, politikoak baino...

Jende anitzek gauza bera erran didate, baina hori zen liburuaren xedea, hola nahi nuen egin. Holakoak baitira

egunerokoak, pertsonalak. Eta ez badira pertsonalak, ez dira egunerokoak. Eta, bertzalde, hobe nuen ene ideia politikoak ez agertzea, lanjeroségi zelakotz.

Eta dena kontatzen duzu tinta-minta guziekin... Batik bat, amodio pasarteak.

Zorionezko mementoak zirelakotz. Amodioa egitea urririk da, beno, ez beti [irriz], baina memento miresgarria da. Dena ahazten duzu istant batez. Izigarria da. Baditut emazte batzuen oroitzapenak... buf! [hasperen eginez].

Dena den, denbora hartan emazte baten ondoan beti agertzen zen politika...

Eta nola! Oro politika baitzen! Konparazione, neska-lagun judu horren familiarekin hasi nintzen Parisen konprenitzen bizi guzia zela politika. Hark behar baitzuen nortasun agiri faltsu bat baliatu, eta iluntzeko bederatzietan beti etxean izan behar, judu guziak bezala. Beraz, bestetara joaten ginen gau guziez lanjerean ginen, beti arriskuan, eta kasu eginez ibili behar genuen.

Euskal kontzientzia politikoa ere garatu zenuen Parisen, dantzan, eta hor ere, bertze emazte batekin.

Parisen sartu nintzen Errepika taldean; euskal ikasle talde ttipi bat zen eta han giro abertzalea gaitza zen, bereziki bertze aldekoiei esker. Eta, horri esker, Durañona, Alberro, Landaburu, Epalza eta abar ezagutu nituen, denak Parisen. Eta bai, bertze emazte bat agertu zen giro horretan, ene neska-lagun judua utzi nuen eta hasi nintzen Alberroren alaba batekin, Maiterekin: ene lehenbiziko emaztea.

Baina liburuan badago triangelu bat, neska-lagun judua, Maite Alberro eta hirugarren bat: Marisol Narboni...

Marisol, bai, Marisol.

Eta badago egun konkretu bat, zure egunerokoan ongi markatua dagoena, 1943ko maiatzaren 17a...

A bai, ontsa irakurria duzu. Egun horretan hiru emazte horiekin suertatu nintzen, egun berean!!! Nire gaztaroko hiru emazte topatu... non eta Parisen! Ezin sinetsia! Baina bai, zozoa izan nintzen. Marisol hori gazte denborako adiskide handi bat zen, eta hola izan da hil arte, berriki zendu baita, dohakabea! Erdi espainola eta erdi mexikarra zen, eta aberatsa zen, bizpahiru apartamentu bazituen haren aitak Parisen... Eta bihotz onekoa zen, biziki gisakoa eta inteligentea, zinez burutsua... Hura izan behar zela ene emaztea... beti hola pentsatu dut eta dolutu naiz horretaz, hura izan behar zela ene emaztea... baina juduarekin joan nintzen...

Beno, bortz eta erdiak dira jadanik, gaurkoz utziko dugu.

Bai, akitua naiz, memoriarekin eta euskararekin hasi naiz flakutzen...

Ez dut uste! Erran duzu zure euskara ez dela intelektuala eta gezur handia da. Guk, euskaldun berriok, beti gure burua gutiesten dugu...

Menturaz hori da gure problema nagusia.

Eta izigarriko memoria duzu, batik bat Pariseko urte haieztaz, gaur balitz bezala oroitzen zara.

Den-dena ez, gauzak ahantziak ditut. Baina bai, urte inportanteak izan dira enetako.

Eta zertaz zara hobekienik oroitzen? Plazerez ala desplazerez?

Ez dakit, bietarik izan baita. Eta anitz.

Froga bat eginen dizut. Zure liburutik aterata. Janine Pichery, labur agertzen den bertze emaztea... Zein zen bere perfumea?

A, Janine Pichery, bai! *Carnet de Bal de Revillon*. Bistan da!

Biba zu! Eta zein zen Rumpelmeyer jatetxearen berezitasuna?

Rivoli karrikan zegoen leku kriket hori, bai, oroitzen naiz: ematen zuten pastiza izigarria, gaztainazko kremarekin egina.

Biba zu, berriz ere!

Abenduaren 14an, ortzegunarekin, arrats epela, euri xortak.

Irribarretsu zaude, aurreko egunean baino hobeki?

Bai, emeki-emeki berreskuratzen ari naiz ene besoa eta eskua. Gaur goizean nota zenbait izkiriatzera arribatu naiz. Zuretako. Kronologia eta ordena ez galtzeko.

Estimatusa dago, eta bai, kronologikoki segituko dugu, baina saihesbideak hartuz halaber. Parisen geunden, zu larriki eri eta nora jo jakin gabe...

Aipatu nizun bezala, ukan nuen Parisen junturetako erreumatismo gaitzaldi larria eta seriosa. Orduan deliberatu nuen Akizera joatea, hantxe erreumatismoa sendatzen zutelakotz, baina hortik berehala Euskal Herrira itzultzea, euskara ikas-tera, hori baitzen bertze helburua. Osagarria zaintzea eta lengoiaia estudiatzea. Eta Larresoron egon nintzen hilabete bat eta erdi, gero Ezpeletan eta Alduden, euskaran arras pulunpatua, baina ezin arrunt ikasiz! Alemanak joanak ziren, gerla fini zen, eta ene baitan beti pentsatzen nuen ez nuela nehoiz euskara menderatuko. Ene buruari erraten nion: «*Hik, Filipe, ez duk sekula euskara ikasiko*». Baina gauza bitxi bat gertatu zen. Berriz sartu nintzen Olaeta taldean -Oldarra izena zuen orduan-, eta han bazen Zrauzko muti-

«Larresoron egon nintzen hilabete eta erdi, gero Ezpeletan eta Alduden, euskaran arras pulunpatua, baina ezin arrunt ikasiz!»

ko bat, bakarrik bizi zena, desterratua, Bazterretxea deitua, eta tarteka erraten nion: «*Zatoz etxera lo egitera*», edo «*Zatoz etxera jatera*», eta ez baitzekien frantsesa harekin hasi

nintzen euskaraz mintzatzen. Ikusten duzu, *petites choses*, *grands effets*. Gero bai, Monzonekin eta holakoekin euskaraz errexki mintzatzen nintzen.

Eta euskara hobetu zenuen kanpañan?

Ikusi duzu film hori?

Zein? Kutsidazu bidea, Ixabel? Ez erran gauza bera...

Ba bai! Tokiko euskara zen, fite mintzatua, oso aberatsa, naturala eta nahi duzuna, baina oso zaila, eta orduan ni euskararekin kiskun-kaskun ibiltzen nintzen. Bazterretxea hori izan zen egiazko errieta, edo inportanteenetako bat.

Eta kanpañan, eritasuna sendatzea, bertze helburua zena... osatu zinen?

Bai, hori bai, osatu nintzen. Pentsa ezazu zein ongi jaten genuen Larresoron, auzapezaren etxean. Hirigoien zuen izena, egunero galkatzen ninduten! Eta lekuko mozkinak! Bai, kanpañan geunden muino baten gainean, airea garbi-garbia zen, aroa zohardi... dena berdea, dena behi, zintzarri... sosegua, lasaitasuna, edertasuna... Aaaa... han bai hobeki sentitu nuela Euskal Herriaren amodioa!

Eta zoriona?

Baikortasuna itzuli zen baina ez deblauki, aldi berean sufritzen bainuen... Maite Parisen zen eta ni... urrun. Oroitzen naiz memento konplikatuak izan zirela Aldudekoak. Letra batzukan nituen eta leitzean beti beldur nintzen Maitek abandonatuko ote ninduen... Hori sufrikario gaitza zen. Eta oroitzen naiz egun batez alimaleko elurrarekin deliberatu nuela mando baten gainean Baigorriaraino joatea... Dena xuri-xuria zen eta bide gogor horretaz oroitzen naiz: mandoarekin ene amodioarengana... Gero Baigorriin trena hartu nuen eta Parisera heltzean... partida irabazi nuen. Ez egun batez, bistan da, gauza horiek pittaka-pittaka egiten baitira, baina hondarrean irabazi nuen eta 1946an Arrangoitzeko elizan esposatu nintzen!

Zure azken meza. Hori jada aipatu genuen, baina nor ziren ezteietara gomituak?

Badakizu Maite Agustin Alberroren alaba zela eta aita Eusko Jaurlaritzan zuela... Hortakotz ezteietan izen handiko pertsonak baziren: Solano aita eta alabak, Agirrerren anaiak, Monzonen emaztea, Ziaurriz (hori zen Euzkadi Buru Batzarreko lehendakaria), Landaburu, Retolaza... Besta ederra antolatu genuen, Oldarrako dantzariak alaiturik.

Eta aldarearen bertze aldean, Oxobi, predikari... Hark preskeski Oldarra izena asmatzeko parte hartu zuen, ezta?

Bai, Arrangoitzeko erretorra zen Oxobi, olerkari handia, biziki gisakoa; konparazione, nahi genuen Olaeta izena kanbiatu eta hark eta Laffitek lagundu ninduten izen polit bat atzematera. Oxobiren proposamena *Motil Xotil* zen eta Urrikarietena *Pinpirinak*, baina hondarrean erabaki genuen Laffiteren proposamenarekin aitzina joatea eta nik Olaeta izena kanbiatu nuen eta Oldarra hautatu. Oso izen ederra.

Eta dantza-talde baterako aproposa?

Bistan da, Oldarra hitzean juntatzen baitira desira fisikoa, baina tirria espirituala ere bai. Eta indarra. *Oldartzen dira, berpizten dira, iraultzen dira...* Itsasoaren oldarra, hemen erraten den bezala, eta kulturaren ere oldarra baliatzen ahal da.

Odol zahar, olde berri!

Hori Xarritonek asmatu zuen, ongi pentsatua, hastapenean abertzale mugimendurako. Baina ez zen arras hedatu, egia erran, eta nik hartu nuen.

Hau dena hasi zen Miarritze okupatu batean! Eta abertzale mugimendua jaio berria...

Bai, eta gure artean eztabaida zegoen. Goienetxe hasi zen alemanen alde bertze abertzale batzuekin batera. Eta Goienetxek nahi zituen bere aldera eraman abertzale guziak; dantzari

anitz bazen, gehienak abertzaleak, eta denak federazio baten barnean sartu nahi zituen. Baina, uroski, Aita Laffitek eta Marc Legassek abisatu zuten: «*Ne faites pas la même bêtise que sont en train de faire les Bretons*», eta orduan konprenitu genuen ez genuela Goienetxe segitu behar. Bretoiak alemanen alde jarri ziren eta denborarekin jarrera horrek haien nazionalismoari kalte egin dio.

Haatik, hemen izan ziren aleman batzuek euskal kultura miresten zuten. Segundo Olaetak kontatzen zuen nola justuki Miarritzen buruzagi nazi batzuen aitzinean dantza egin zuten eta nola miretsirik gelditu ziren, batik bat, ezpata-dantzarekin.

Ez nintzen memento hartan Olaeta taldean oraino sartua. Baina egia da alemanek bazekitela gure arraza biziki zaharra zela eta interesatuak ziren, eta Goienetxek egina zuen bere buruarekin, alemanek irabazten baldin bazuten, libro izanzen ginela... baina hori ez zen hola. Gainera, erran behar da Miarritzen ziren soldaduak pausan zirela, deskantsuan, eta ez Errusiako frontean, etsaien tiroen pean. Orduan, hastapenean ez ziren gauza oso itsusiak gertatu alemanekin. Gero bai, gero Michel d'Arcangues De Gaullengana eskapatu zelarik, haren aita Arrangoitzeko markesa eta seme bat arrasatu zituzten, eta orduan hemen ere hasi zen erresistentzia eta istorio. Anitz eskapatu ziren De Gaullengana Espainiatik gaindi. Baina bai, hastapenean frantses eta euskaldun asko hasi ziren erranez: «*Alemanak, bakea; eta Pétain, ze xantza!*». Baina jendeek joanago eta hastiago zituzten alemanak!

Eta Liberazio egunean, non gertatu zinen?

Ezpeletan. Han nintzen eta oroitzen naiz nola mundu bat Ezpeletako plazan bildu zen *La Marseillaise* kantatzen, baina ene ondoan zegoen gizon batek ez zekien... Eta bitxia zen, zeren eta nik bainekien baina ez nuen kantatu nahi izan. Banituen ene ideiak, barne-barnean. Haatik, nahigabe handi bat suertatu zen lagun batzuekin, ez dut izenik emanen, arras

abertzaleak ziren baina erresistentziarekin bandera frantse-saren gibelean desfilatu zuten... Ze desilusiaoa!

Bozkario eguna?

Enetzat bereziki zen ene maitearen ikusteko parada. Maite.

Eta dantzariak Champs-Élysées etorbidean, ikurrinarekin. Noiz gertatu zen hori? Nik potretak ikusiak dauzkat...

Baina hori geroxeago zen. 1944an alemanak joan ziren eta 1945ean bake-garaia etorri zen. Orduan, nire dantza-taldea Parisera joan zen eta han Michel d'Arcangues kausitu genuen; ordurako medailatua zen, Normandiako lehorreratzean parte harturik Légion d'honneur titulu militarra irabazi zuen, hori ez da gauza ttipia! Eta dantza emanaldi bat eman genuen Pleyel salan, eta ikusgarria finituta, deliberatu genuen gauaz Garaipen Arkura joatera. Hantxe berean desfilatu genuen eta Michel gurekin, bere txistuarekin eta Oldarrako txistulariekin batera, ikurrinarekin... Eta euskal ordezkaritzaraino joan ginen, sartzeko gogoarekin, baina Agirrek ez gintuen errezibitu, egia errateko.

Liberazio sexuala ere garai hartan ailegatu zitzaizun...

Bai! Ni 24 urtetan beti *virgen*... Ez dakit nola erraten den euskaraz, mutil zahar?

Estreinatu gabea...

Hori da, erlijioarengatik izan zen hori, alabaina. Apez maristen hezkuntzarengatik! Eta arrazoi duzu, liburuan ere kontatzen dut hori, zenbait egun ezkondu aitzin, nola egiten zen ikasteko, Miarritzeko prostituta batengana joan nintzen, Le Royal zinemaren ondoan zegoen putetxe batera... eta bai, ikasi nuen.

Baina esposatu aitzin hainbertze neska-lagunekin... eta sexurik ez?

Ez, batere ez. Ferekak bai, bistan da, baina bertzerik ez.

Zure memorieta ingelesez ematen duzu hori, *kissing and petting*... Zer da hori?

Musukatzea eta ferekatzea! Hori da! Frantsesez da *peloter*... Hitz itsusia da, baina hola zen, gauza anitz egiten genuen, gazteak eta gizakiak ginelakotz, baina oinarrizkoa... ez.

Elizarekin segitzeko, euskal kulturarentzat apezak ez ziren hain zikiratzaile izan, ezta?

A ez! Hori duda izpirik gabe. 1946an hemengo apezzeria eskuinekoa zen, baina apez batzuk hasi ziren orduan abertzale izan. Horien artean Aita Laffite, Xarriton, Urrikariet... hiru apez inportante izendatzeko... Eta, bistan da, izigarri lagundu dute euskal kultura... Euskara salbatu? Ez nuke hainbertzerako izan zenik erranen, baina entseatu zirela bai, fermuki entseatu eta ekarpen handia egin zutela, hori dudarik gabe.

Beno, zure bizitzan saltoka gabilta, Paris libratua, zu ezkondua, zer dator orain? Ni galdu naiz.

Maiterekin ezkondu eta behar nuen lan egin, eta Maiteren aitak, Alberro jaunak, eman zidan enplegu bat: *représentant en extincteurs*.

«Aitaginarreba mintzatu zen Monzonekin eta Manu Sotarekin eta Eusko Ikaskuntzaren zazpigarren kongresuko idazkari izendatu ninduten, dena pagatua»

Extin... zer?

Extincteur... sua hiltzeko zera hori... Saltzaile ibilkari nintzen, bizikletaz! Bizikletaz mugitzen nintzen, orduan ez bainuen autorik!

Eta hori Parisen?

Ez, hemen, hemen, Miarrizten. Hori ene aitaginarrebari esker. Baina gero erabaki zu-

ten Eusko Ikaskuntzaren zazpigarren kongresua egingo zutela Miarrizten eta aitaginarreba mintzatu zen Monzonekin eta Manu Sotarekin eta idazkari izendatu ninduten, dena

pagatua, *secrétaire de la Société Internationale d'Études Basques*. Eusko Ikaskuntzan! Eta idazkari nagusia Manu Sota zen, pentsa!

Ez zen atariko haizea.

Ez, ardura handia zen. Alde batetik, bazen alde zientifiko bat, Barandiaranekin, Monseigneur St Pierrerekin, eta abarrekin... Baina, bertzalde, bazen alde artistiko bat, Monzonek, Sotak eta hirurek antolatu eta prestatu genuena: bertsolariak, gure dantzak, musika... *Ramuntxo* Toribio Altzagaren obra ohol-tzaratu genuen Baionako antzokian... eta Euskal Dantzarien Besta ere iragan zen Baionan.

Eta hor duzu oso pasarte ederra, ederra bezain esanguratsua, biblikoa erranen nuke... Ogia protagonista...

A bai! Monzon eta Baleztenaren artean gertatu zen. Eusko Ikaskuntzaren kongresua iragan eta nik idazkari segitu nuen urte batez, eta orduan Euskal Dantzarien Besta Baionan ospatu zen eta jendea Donostiatik, Donibane Lohizunetik, denetatik etorri zen. Eta Iruñetik Ignacio Baleztena jin zen Muthiko Alaiak taldearekin. Eta gu bazkaltzen ari ginen apezpikuaren etxean... Ahantzia nuen, baina Monzonen ipuin bat berriz irakurtzean, ikusi dut han nintzela... Beraz, bi apezpikurekin, baita Monzonekin eta Manu Sotarekin, eta abarrekin bazkaldu nintzen. Eta bazkal denboran jakin genuen nafarrak estadioaren ondoan piknikatzen ari zirela eta ez zutela ogirik. Igandea zen eta Monzon eta Manu Sota mahaitik zutitu eta ogi xerka hasi ziren, han eta hemen, eta hondarrean atzeman zuten ogia eta joan ziren nafarregana. Eta hor... [eskuak irekitzen ditu eskaintza gisan], Monzonen eta Baleztenaren arteko ezusteko topaketa gertatu zen... «*Os traigo pan*»... «*Gracias*». Hori izan zen haien solas bakarra, etsai politiko handiak izan ondotik! Izigarriak! Baina biak katolikoak ziren, eta hori gertatu zen Monzonek zuen antzezle alde horrengatik. Hark bazuen alde antzezle hori, eta ni parekoa naiz. Inportantea da bizitzan antzeztea, noiztenka.

Frantziako whisky eta gin banatzaile, su-itzalgailu saltzaile bizikletaz... eta ondotik zure curriculumean bertze bitxieria bat: fisionomista Miarritzeko kasinoan!

A, lan interesgarria zen hori, eta ontsa pagatua! Hori izan zen Eusko Ikaskuntzaren eginbeharrak bukatu zirelarik, ez nuen sobera sosik eta lana atzeman behar... eta banuen ahaide bat Bellevue kasinoan, eta hor fisionomista gisa lan egiteko hartu ninduten.

Bai, baina barkatu, zer egiten du fisionomista batek kasino batean?

Kasinora sartzean, bakar-jokoan edo erruletan jokatzeko, beti txartel bat egin behar da eta nik memento horretan fite-fite ene kaierean bezeroen xehetasunak idatzi behar nituen eta gogoan hartu, zeren eta gero jokalaria noiztenka ezagutu behar baitira. Eta bada joko-polizia bat, kasinoan berean lan egiten duena; edo kasinoko arduradunek galdegiten zidaten, «*Aizu, fisionomista, nor da laugarren mahaiko hirugarren jokalaria?*». Nik klarki eta segidan bere bisaia ezagutu behar nuen eta izena eman... Jokalari batzuen izena fite erran behar zen, asko irabazten edo galtzen zutelakotz, eta ez zitelakotz, bistan da, haiei berei izena galdegiten ahal. Eta ni biziki ona omen nintzen horretan eta gainera banekien ingelesez, espainolez, euskaraz, eta abar... eta banuen bista berezi bat. Asko irabazi nuen. Bai, lan biziki interesgarria zen, orenak eta orenak pasatzen nituen han kasinoan... Diru anitz irabazi nuen, baina, zozoa ni, sos horiek Etorki sortzeko eman nituen!

Eta norbait harrapatu zenuen jukutrian?

Beno, hori beti ikusten zen; konparazione, oroitzen naiz nola konde aristokrata batek ez zuen bere txanponen eta ondoakoaren arteko muga bereizten... eta zoragarria zen Faruk erregea ikustea, adibidez. Nik bi aldiz lan egin nuen Bellevue kasinoan, 1951n eta 1953an, bi udaz, eta 1951koan Faruk beti Egiptoko errege zen eta jokatzera jin zen gure kasinora, eta

oroitzen naiz harentzat estreinatu genuela milioi bat franko zahar balio zuen plaka bat; lehen baziren 100.000 eta 200.000 frankokoak, baina iduriz ez zen aski errege batentzat! Eta gauza batez oroitzen naiz halere: jokoen sala hartan gaitzeko giroa bazen. Diru-giro hura irrealia zen!

DANTZAREN OLDARRA

Dantzara jiteko, goazen Oldarra taldearen garaira.

Ados. Oldarran 1945ean hasi nintzen eta zortzi urtez taldearen zuzendari artistikoa izan nintzen. Azpimarratu behar da hemengo eta bertze aldeko jendea nahasi genituela, Euskadi ttipi bat egin genuela. Han bazen Retolaza, gero Eusko Jaurlaritzako Herrizaingo sailburu izendatu zutena; bazen Likiniano anarkista, oso gisakoa... Euskal mugarik gabeko taldea zen, zinez. Eta Oldarraren istorioan laburzki aipatzeko zerbait: 1945ean Churchill Hendaian zen bakantzetan eta kamioiz joan ginen, eta ez autobusez, Michel D'Arcanguesekin eta Legasserekin batera, Churchillen aitzinean gure dantzak presentatzeraz. Eta oroitzen naiz lau txistulari eta hogeita hamar bat dantzari arribatu ginela, ni barne, zuzendari artistiko, dantzari eta akordeonista ere bainintzen! Eta han zegoen Churchill, Bordaberri jauregian, tribuna baten gainean, eta Michel D'Arcangues aitzinatu zen eta ingeles perfektu batean, bate-re azenturik gabe, gure dantzak presentatu zituen. Eta gero Marc Legassek olerki bat erran zion Churchilli, Aita Laffitek izkiriatura, euskaraz, bistan da! Eta oroitzen naiz Churchillen

«Oldarran 1945ean hasi nintzen eta zortzi urtez taldearen zuzendari artistikoa izan nintzen. Hemengo eta bertze aldeko jendea nahasi genituen, Euskadi ttipi bat egin genuen»

goresmena egiten zuela... «Zu, Churchill, gizon handia zara, Alemanen garaile...», eta holako laudorioak... eta gero dantzari aritu ginen, bai, Churchillen aitzinean. Historikoa zen hori!

Oldarraren historian bertze mugarri bat, 1949an Kursaa-lean presentatu zenuten *Lurargi* ikusgarria, frankismoa gailurrean zegoelarik...

Bai, hori buruan azkarki iltzatuta daukat. 1949an Kursaa-leko gela nagusia mukuru betea zen, salaren erdia abertzalek eta bertze erdia *la bofia*-z, hola deitzen zen garai hartan polizia, *la bofia*... Bai, tentsioa bazen eta guk bagenekien ez zela sobera egin behar, lanjerosa baitzen. Aldiz, gauza bixi bat gertatu zen Arrangoitzeko markesarekin: bere jantzi ofizialean eramaten baitzuen gerriko bat zuria, berdea eta gorria Arrangoitzeko auzapeza zelakotz! Eta *la bofia*-k gelditu zuen eta hark azaldu behar izan zuen zertako ekartzen zituen kolore horiek... Euskal koloreak debekatuak zituzten! Eta markesaren semea abertzalea zen, Michel, baina markesa batere ez! Alfontso XIII.aren laguna zen eta monarkiaren aldekoa! Baina poliziari azaldu behar izan zion hori gerriko ofiziala zela eta beraz gauza inozentea, zirikatik urrun... eta hondarrean gerriko horrekin sartu zen Kursaalera. Eta nik diskurtso bat eman nuen espainolez eta euskarazko hitz batzuk ere erran nituen, han zazpi probintzietako dantzak emanen genituela aipatu nuen.

Hegoaldeko zentsura saihesteko beti koloreez baliatzen...

Hala zen! Bertze behin Bilbon aritu ginen Arriaga antzokian. 1951n izan zen hori, eta ikusgarrian bazen eszena bat *Igan-dea* deitua, eta memento batez pilota partida bat antzezten genuen. Eta Jakes Abeberri txapelarekin eta gerriko gorriarekin ageri zen pilotariaren rolean. Hori hastapenean, zeren eta jokatzeko mementoan bere gerriko gorria galdu zuenarena egiten baitzuen eta ordeztu bertze gerriko berde bat jantzen zuen... Hori iraultza bat zen! Keinu ttipi bat, baina biziki

kitzikagarria, kolore debekatuekin, ikurrinaren koloreekin! Orduan, biharamunean, *la bofia!*, plaza handi batean polizia bat tupustean agertu zen eta atxilotu gintuen Jakes Abeberri eta biak, eta Jacques Hualde gure tenor bakarlarria halaber. Eta polizia-etxera eraman gintuzten eta han arrastatuak izan ginen zazpi orenez... Nire emazteak Frantziako kontsula abisatu zuen baina hark ez zuen fitsik egin, eta oroitzen naiz Tacolo izeneko ostalari abertzale batek jateko zerbait ekarri zigula... eta hondarrean zazpi orenen buruan libratu gintuzten.

Eta zein zen akusazioa?

Ba zentzugabekeria bat: futboleko sartze batzuk saltzeko edo erosteko asmoa genuela leporatu ziguten! Irringarria zen hori!

Oldarra Bilbon eta Donostian ari izan zen, baina kanpoan ere bai...

Laburzki kontatzeko, Miarritzeko talde ttipi bat ginen, baina Suedian, Italian, Aljerian, Belgikan, eta abarretan dantzan aritu ginen, eta lehenago erran bezala, bertze aldekoak eta hemengoak nahasiak ginen. Memento loriosenetan 60 bat emanaldi ematen genituen urtero!

Eta hemengo dantzariak, nor ziren?

Gehienak langileak, gazteak eta langileak, eta batzuetan adin-nekoak ere etorri zitzaizkigun, Felix Arostegi konparazione, Domintxainekoa, gurekin jin zen... eta gehienak abertzaleak ziren, baina ez luzerako. Olaetari esker gazte horiek abertzaletu ziren eta *Gora Euskadi askatuta!* entzuten zen nonahi, eta ikurrina nasaiki ikusten zen... Baina gero ez dira denak abertzale egon.

Eta zertako finitu zen Oldarra? Hori ere aipatu behar dugu.

1953an samurtu nintzen Jakes Abeberriekin, zinez samurtu; kalumnia, aiherkundea eta orotarik egon zen gure artean, ez zen batere goxo izan, egia errateko. Eta ene koinata batek erran zidan: «*Zoaz hortik, Poupou, utz Oldarra eta bertze*

tropa bat apaila ezazu». Eta hola sortu zen Etorki. Lehenik ideia sortu zen, eta gero pittaka-pittaka osatu genuen taldea. Parisera joan nintzen eta xantza handia ukan nuen, zeren eta ene emaztearen anaia bat baitzen Janson de Sailly lizeoan eta han bazen Champs-Élysées antzokiaren kudeatzailearen semea. Eta semea aitarekin mintzatu zen eta aitak deblauki erran zidan: «*Akort, prest nago zure ikusgarria hartzeko*». Eta bortzpasei hilabete baizik ez genituen dena preparatzeko... Orduan, berriz Euskal Herrira itzuli nintzen dantzariak eta musikariak biltzera. Eta oroitzen naiz denboraldi horretan auto-istripu larri bat ukan genuela: bortz ginen, nik fitsik ez nuen ukan, baina biga larriki kolpaturik atera ziren hortik... Eta Carlos Semprúnen emazteak gurekin bidaiatzen zuen. Sylvia Nicolas deitzen zen, eta hark dekoratuak eta jantziak diseinatzen zituen...

Eta zer egin zenuten...?

Barkatu, ez zaitut aditzen... *oh la la la, au secours!*

Zer da?

Nola? Nire entzuteko zera hau, ez da kurritzen... *oh la la!* Horrela ezin dugu elkarrizketa segitu... Sabiña! Sabiña! Zau-de... [zutitzen da eta gelatik ateratzen]... A, ez dago etxean... Atera da. Zau-de... A bai...

Bai?

A bai, orain bai, entzuten zaitut.

Pozten naiz! Eta usu bakarrik geratzen zara etxean?

Ez, bakan gertatzen da hori, Sabiña ateratzen delarik korian kantatzera eta holakoetan. Baina hemen ukaraian badut segurtasun-alarma bat, baleki bale... [ordulari gorri bat erakutsiz].

Botoi hori sakatu eta, zer?

Sabiñak mementoan berean entzuten du etortzeko alarma.

Eta zenbat kilometrora urruntzen ahal zara?

Ez dakit, mementokotz ez dut anitzetan baliatu. Beharrik!

Dena den, bakartasun puntu bat ukan duzu. Eta duzu, ezta?

Bai, uste dut inportantea dela norbera bakarrik egotea noiztenka, eta bere buruarekin ontsa akomeatzea. Egoki da noizbait begiak hestea, pentsaketa egotea... Baina ene adinean badakizu...

Sabiña, beraz, ez duzu aipatu.

Etorkiko bi dantzarisari esker ezagutu nuen. Ene hirugarren emaztea da. Gero sartu zen Etorkin hura ere. Maite Alberro izan zen ene lehen emaztea, Gipuzkoarra zen eta 17 urtez egon ginen elkarrekin, eta Uxo eta Kattin ukan genituen. Gero Nathalierekin esposatu nintzen. Hura Miarritzen sortua, biziki gisakoa eta ederra baina doi bat xanfarina. Harekin alaba bat ukan nuen: Eloixa; tango irakasle da. Eta Sabiñarekin alaba bakar bat dugu, Argia izenekoa, hiru seme baditu, hirurak ikastolan. Badu 46 urte ezkonduak garela Sabiña eta biok! Egun guzietz ene ondoan da eta sekulako energia ematen dit, horrek ez du preziorik!

GU ETA ETORKITARROK

Beno, dantzara bueltatzeko, Etorkiko jende-castingean geunden, Champs-Élysées antzokikoak hitza emanik...

Oldarra finitu zen eta Etorki antolatzen hasi ginen 1954an. Eta Donostiara joan ginen artista xerka eta Gene Yurreri esker dantzari eta musikari batzuk bildu genituen, Polentzi Gezala, adibidez, dudarik gabe orduko txistularirik handiena; eta Nekane Lasarte paregabeko sopranoa; Joseba Urrutikoe-txea dantzaria, samurai baten edertasuna zuena... Elementu guti, baina arras onak. Eta gero Miarritzeko batzuk eta Pariseko bertze euskaldun batzuk hautatu genituen 25 presunako taldea osatzeko.

Beraz, berriz mugaren bi aldeetako jendearekin...

Bai, eta xantza ukan nuen, Agustin Alberro ene koinatua ere berotu baitzen administratzaile gisa parte hartzeko. Haren lagun aberats batzuek jauregi bat bazuten; leku ikaragarria zen! Eta jauregi hori utzi ziguten gure lehenbiziko ikusgarria presta genezan. Château de Launay zen jauregia, Saumur hiriaren ondoan zegoen, eta hilabete bat eta erdiz egon zen han talde guzia. Etorki laborategia han ezarri genuen plantan!

Sosik gabeko artistek jauregia hartua...

Gure asmoa zen amets bat betetzea eta 25 presunako talde profesionala muntatzea eta noizbait amatur egoeratik ateratzea.

Eta ingurua pizgarria zen, ezta? Garaiko prentsan nabarmentzen zuten nola lantzen ari zineten: «fièvreusement»...

Bai, zaintsuki! Kasik 30 artista ginen, eta haien artean bi iruindar, Txelo Uriz eta Mertxe Zukuntza, denak gazteak. Eta hortik atera ziren dantza herrikoiak, abesbatzak eta bi ballet,

«Gure asmoa zen amets bat betetzea eta 25 presunako talde profesionala muntatzea eta noizbait amatur egoeratik ateratzea»

Aita Donostiaren musikarekin. Batak *Andoniñe* izena zuen, amodiozko istorio bat kontatzen zuen euskal portu batean gertatzen zena, Lekeitioko Kaxarranka dantzarekin... Eta bigarrenak *Orhi pian*, ezkontza baten menturak eta desmenturak, Zuberoan kokatua.

Eta estreinaldia handizki egin zen, Champs-Élysées antzokian, eta publikoan Agirre lehendakaria ere bazen...

Eta badakizu zer?... Gauza bat baizik ez zigun erran: «*Más bajos, harían falta dos o tres bajos más*», ez gehiagorik. Baina Irujo ere han zen eta bazen koktel bat ikusgarriaren aitzin, eta azken mementoan, Txelo Uriz Iruñeko neskari esker, Lizarrako gaiteroak ekarrarazi genituen Parisera. Eta koktelean gaita taldearekin hasi ginelarik... Irujo negarrez hasi

zen, arras hunkitua. Pentsa ezazu, 1937an utzia zuen bere herria eta hau 1954an zen!

Eta Jean Haritzelharrek ere goraipatu zituen Etorkiren lehen urratsak: «*Lehen aldikotz bizi izan dut euskal bizi espirituala eta tradizionala*».

Uste dut Baionan ikusi zuela, eta gero letra eder bat igorri zidan erranez gibelka joan zela ikusgarrira, baina hondarrean ustekabe handia ukan zuela.

Bai, baina bere letran, menturaz inportanteena da «*lehen aldikotz*» hori.

Beno, agian zerbait berritzen ari ginelakotz nonbait, batek daki. Gure balletarekin istorio bat kontatu nahi genuen, eta, Maurice Béjartek egiten zuen gisan, guk ere gibelego koreografia landu eta eman nahi genuen.

Pariseko estreinaldiaren ondotik...

Erran bezala, gure ideia zen profesional gisa aritzea, eta denek utzi zuten beren ofizioa munduan gaindi dantzatzeko. Egia erran, lehenbiziko urtea aski ongi pasatu zen, zeren eta kontratuak aski eskuzabalak baitziren eta hortik 25 presuntzat bizitzea erdietsi baikenuen. Orduan, Champs-Élysées antzokian eman genuen ikusgarria eta gero Sadler's Wellsen Londresen, Holandan, Miarritzen... Eta hasi ginen munduan gaindi dantzan.

Eta denentzat soldata bera, demokrazia ibiltari bat...

Hola zen, bai! Baina ez zen hain zaila, ez baitzen aski sosik! Jatekoa pagatzeko heina eta kitto! Eta beti adiskideen etxeetan eta holakoetan lo egiten genuen.

Eta Suitzan... eta Ekialdeko Alemanian... eta Holandan... eta Spainian, baina han berriz ere arazoak...

Baina, zaude istant bat. Ez gaitezen hain fite joan. Lehenbiziko malurra 1954an gertatu zen. Bi hilabeteko itzulia aitzinikusia

genuen Espainian eta dena antolatua zen eta sinatua. Mozkinak ehunekoetan banatzekoak ziren, ez kopuru finkoan. Eta oroitzen naiz Donostiara joan nintzela bertze artisten xerka Errasti eta Alberroren postuak ordezkatzeko, horiek errefuxiatuak izanez ezin baitzuten parte hartu. Eta gauzak hola, deitu nuen Iruñeko antzokira, Etorkiren itzulia han hastekoa baitzen. Eta telefonoaren bertze puntan, hots batek erran zidan: «*Pero ¿cómo? ¿Ustedes no saben que están prohibidos?*». Telefonoz jakin nuen! Gobernuak debekatu gintuen, gu abisatu gabe! Eta gero jakin genuen Espainia guzian ez genuela haizu aritzea.

Zertako?

Gure ohorezko komitean Guy Petit bazen ere, Miarritzeko auzapeza, frankismoaren aldekoa, eta Arrangoitzeko markesa ere, arras eskuindarra zena... Baina aldi berean Monzon eta Agirre presidentea han ziren ere bai. Bistan da, hori izan zen debekatzeko arrazoi nagusia. Zentsura hutsa.

Baina zentsura ez zetorren alde bakar batetik soilik...

Nola?

Erran nahi dut gero ere Estatu Batuetatik galarazpen bat ailegatu zela.

A bai! 1955ean, Ekialdeko Alemanian bira eder bat egin genuen eta hori bai arras ongi pagatua izan zela, eta biziki ontsa pasatu zen. Eta hortik Estatu Batuetan itzuli bat egiteko bertze plana suertatu zen. Baina handik komunikatu bat igorri zituzten gure kudeatzailearen bidez: «*Debeku bat duzue Estatu Batuetan antzezteko, komunista gisa salatu baitzaituztete*». Orduan, 1954an Espainian debekatuak ginen nazionalistak ginelakotz eta 1955ean Estatu Batuetan komunistak ginelakotz!

Eta horrek Etorkiren etorkizuna ilundu zuen?

Eta nola! Lanik ez, eta orduan ogia berriz irabazi behar. Sakelan kukuso ibiltzen ginen, hemen erraten den bezala. Ene

adiskide batek, dantza kritikari zen batek, proposatu zidan Comédie de Provence konpainian sartzea dantzari klasiko gisa. Memento hartan *Le Bourgeois gentilhomme* antzezten ari ziren Aix-en-Provencen, Molièreren pieza bat, eta bere obretan usaia den bezala ballet bat dago eta ni han sartu nintzen. Klasikoan oso malestruka nintzen, baina onartu ninduten. Lau ginen, Jugoslaviako bat, Kataluniako bertze bat, suitzar bat eta ni. Eta hiru hilabetez sakela bete nuen dantza klasikoari esker.

Malestruka erran duzu, baina akordatzen naiz beti errepikatzen duzula zure lehenbiziko koruarekin hasi zinela musika nota bat ere jakin gabe...

Fitsik ez nekien. Eta bai, hasi nintzen Aranburu apezaren orde. Aita Donostiaren adiskide bat zen. Sine Nomine abesbatza sortu zuen eta Oldarrako dantzariak hasi ziren kantuz harekin, eta egun batez Aita Aranburu samurtu zen jende anitz ez zelako errepiketara joaten. Eta zenbait egunen buruan Miarritzeko kasinoan ikusgarri bat izan zen koruarekin eta dantzariekin. Eta ene kantariak: «*Poupou, Poupou, hik zuzendu behar duk*». Eta ihardetsi nien ez nekiela deus musikaz. Eta egia zen. Hasi nintzen amari esker pianoa ikasten baina ez zitzaidan batere gustatu. Eta gero erosi nuen akordeoi bat eta hasi nintzen akordeoiarekin, baina deus ikasi gabe... Orduan, «*Poupou, Poupou, korua zuzen ezak, otoi!*», eta hondarrean, onartu nuen. Hasi nintzen Sorozabalek harmonizatu *Txomin* kantuarekin, argiki oroitzen naiz: «*Txomin, jo ezak tronpeta!*», eta gero bortzpasei kantu gidatzera menturatu nintzen, musika jakin gabe! Eta kexa handirik ukan ez nuelakotz, ba orduz geroztik koruaren gidari segitu dut!

Etorki zentsuratua, ballet klasikoan dantzari... Zertan ziren zure bihotzeko aferak garai hartan?

A, garai hitsak ziren alor horretan ere. Dantzari klasiko nintzelarik Aix-en-Provencen, Parisen banuen amorante bat, harremana hasi berria zen... [hiru segundoko duda]: SB.

SB? Emazteen egiazko izenak ez dituzu aipatzen zure memorietan...

Hobe hola erratea, SB. Bakarrik erran dezagun zuberotarra zela. Amodio handi-handia.

Handiena?

Handienetariko bat, segur. Gaztea zen, biziki intelektuala eta burua arras jantzia.

Baina garai hartan zu esposatua zinen, ezta?

Bai, Maiterekin, eta bi haur genituen, Uxo eta Kattin, eta hasi nintzen SBrekin eta memento batean joan behar izan nuen Aix-en-Provencera... Eta biziki triste nintzen, ene bizitzako mementorik ilunenetako bat izan zen... Sobera urrun baikinen!

Eta?

Azkenean egia erran nion Maite emazteari eta biziki ongi gobernatu zuen afera eta erran zidan: «*Hura maite baduzu, zoaz harekin!*». Beraz, hori proposatu nion SBri, baina azken mementoan ez zuen onartu... Bere familiaren eraginez, nik uste. Eta horrek biziki nahigabetu ninduen, gogoia ilundu... SBrekin finitu zen istorioa eta Maiterekin nuen amodioa zikindu zen.

Harekin ailegatu zen behin kontatu zenidan lehenbiziko suizidio entsegua?

Bai, ene lehenbiziko suizidio entsegua garai hartan gertatu zen. Lehenbizikoa eta gogorrena. Hartu nuen Largactil lo egiteko erremedio botila ttipi baten erdia... Orduan sakonki lokartu nintzen eta, botila erdi hutsik ikusirik, Maite ene emaztea segidan ohartu zen zer gertatu zen eta bere eskua ahoan sartu zidan eta goiti botarazi zidan, eta bizitza salbatu!

Eta zergatik ailegatu zinen puntu horretaraino?

Zail da erratea, zail.

Erraten da suizida batek soilik konprenitzen duela bertze suizida bat...

Bai, hori da. Nik badakit ez zela soilik amodio kontu bat izan, baizik eta nahasmendu bat. Bizitza normala berreskuratua nuen, SBrekin istorioa bazterrera utzi... baina ez dakit. Nire onetik aterata nintzen garai hartan.

Baina burua beti berriz altxatu duzu...

Eta kasu hori ez zen salbuespena izan, orduan izan nintzen apalenean, baina beti bezala hortik bizkortzen hasi nintzen...

Eta nolaz? Zeren eta ene arrebari eta Marisoli esker Radio France d'Outre-mer irrastian sartu bainintzen. Eta hango zuzendaria Pierre Schaeffer zen, nirekin scout izana! Hartu ninduten animatzaile gisa eta ofizioa ikasi nuen. Zazpi urtez ari izan nintzen mikrofonoaren aitzinean; esperientzia berria, beraz, eta dohainak aurkitu nituen. Pierre horrek meritu handia zuen, Afrikan irrastia sortu baitzuen eta formakuntzak egin hango jendea trebatzeko.

«Radio France d'Outre-mer irrastian sartu nintzen. Hartu ninduten animatzaile gisa eta ofizioa ikasi nuen. Zazpi urtez ari izan nintzen mikrofonoaren aitzinean»

Irrati-animatzaile erran duzu, hori ez da esatari hutsa izatea, ezta?

Ez, batere ez, aurkezle izatea da, programa baten gidari izatea eta gehiago: jendea elkarrizketatu behar da, zinta magnetikoa estudioera eramanean, muntaketa egin, mikro aitzinean solastatu...

Eta hainbertze okupaziok berpiztu zintuzten?

Bai, eta aldi berean libertateak lagundu ninduen, Radio France d'Outre-mer irrastian zen libertateak. Oso hedabide libre brea baitzen, eta bertze emazte anitz ezagutzeko parada. Eta

1956an bertze gauza bat oso garrantzitsua gertatu zen ene bizitzan: alderdi komunistan sartu nintzen. Eta bere funtzio sozialak eta psikologikoak bazituen ere, bizitzeko arrazoa ematen zidalakotz! Etorkirekin kritika onak bildu genituen, baina sosik ez genuen; beraz, ez genuen konprenitzen bizi ginen sistema... Iraultza bat egin behar zen, dena erdiestekoa zen baina ez genuen fisik erdiesten! Eta horrek bizitzeko arrazoi bat eman zidan. Eta segidan gertatu zen bertze ezusteko bat: Etorki berriz martxan jarri genuen, amatur gisa, baina berriz bidean, eta 1957an Moskura joan ginen, bidaiako sariaren erdia bakarrik ordainduz, eta pentsa ezazu: Mosku ezagutzea komunista batentzat... ze xantza!

Eta paradisu bat zen?

Bon, Gazteriaren Mundu-Festibala ospatzen ari ziren. Beraz, pobrezia ez zen ikusten, ezta desilusia ere, bederen memento horretan. Baina ni biziki zoriontsu nintzen: Etorki berriz bidean, irratian libertatea, lan intelektual bat eta alderdi komunistan militante!

Eta alderdi komunistari esker, Etorkik Picassoren urteburuan parte hartu zuen...

Bai, proposatu ziguten Picassoren 80 urteen urteburu-bestan parte hartzera. Gaitzeko gizona zen, bere akatsekin, alimalako akatsekin, baina artista zoragarria. Nizan izan zen gala nagusia, bazen pianista sobietar bat, Espainiako jokalaria, eta guk dantza egin genuen. Eta biharamunean, Vallauriseko museoko inaugurazioa ospatzekoa zen. Han galtzada egitea galdegin ziguten, ohorezko desfilean, eta han geundelarik, Etorkikoak, gaiteroak, Bizkaiko txistulariak, Arrate anaiak... ba han geundelarik, Picasso ondora jin zitzaidan eta galdegin nion: «¿Es verdad maestro que es usted vasco?». Eta eni begira, hasi zen boz apal batez kantuz: «*Gernikako arbola da bedeinkatua...*»... Segundo batzuk bertzerik ez ziren izan, eta gero urrundu zen, baina segundo horiek zoragarriak izan ziren, horrek zerbait erran nahi baitzuen!

Bere amona Etxeberria bat zela?

Ez, berea ez, haren aitaren amonak Etxeberria zuen abizena. Gernikako historia ez zen soilik margolan bat Picassorentzat.

Irratian, nola bukatu zenuen?

Irratian lan ederra nuen, baina egun batez jakin zuten komunista nintzela. Nik ez nuen jakinarazi nahi, gordetzen nuen, baina jakin zuten... Ez ninduten berehala kanporatu, baina lan zozoak eman zizkidaten: musika grabaketak, erreportaje sinpleak...

Punitzeko manera bat...

Arrunt. Eta triste nintzen! Lan guti nuen egiteko, ene lanpostutik Boulogneko oihanera joaten nintzen irakurtzera, ez nuen bertze egitekorik. Baina orduan alderdi komunista kanbiatua zen, anitz irekiagoa zen. Eta haien 20. kongresuaren ondotik programaren barnean ideia bat presentatu zuten: kultur etxeak irekitzea Paris inguruko auzo gorrietan. Orduan bi zuzendari xerkatzen zituzten Montreuil eta Vitryko zentroetarako. Eta bi hautagai baziren, Binoche, Juliette Binocheren aita, eta ni! Eta Vitryko auzapezak ni nahi ninduen, beraz Vitryko zentroaren zuzendari izendatu ninduten eta Binoche Montreuilleko zentrorra joan zen. Eta lau urte eman nituen postu horretan. Zinez lan zoragarria! Artista anitz ekarrarazi baintuen: les Chœurs et Danses de l'Armée Rouge, Jean Ferrat, Barbara... Debate bat antolatu nuen ere gai horrekin: 'Zer da kultura?', eta mahai inguruan Jorge Semprún jarri zen gomitatuen artean. Garai hartan jada partidu komunistatik urruntzen ari zen, eta, hortakotz, biharamunean, Parisetik Vitryko auzapeza deitu zuten Semprúnen lekukotasunaren grabaketa eskatzeko... Hori 1964 irian izan zen. Gero Semprún eta biak berriz juntatu ginen 1968ko maiatzeko gertakarien kariatara, baina ordurako ideiaz kanbiatua genuen biek.

Eta Semprúnek bere azken ametsa kontatu zizun behin?

Ze amets?

Hemen, Biriatur, nahi zuela bere azken egoitza.

Semprúnek? Jorgek?

Hori eta bera. Sarritan mugara jin omen zen hemendik bertze alde ikustera eta Biriaturko hilerrian nahi zuen ehortzia izan, han sentitu baitzuen «*la patria de los apátridas*» deitzen zuena.

Ba ez nekien hori. Eta azkenean erreusitu zuen?

Ez, badago plaka bat oroigarri gisa Biriatur, baina hura Parisen dago bere emaztearen ondoan.

Dohakabea! Harremanak ukan ditut harekin eta haren anaiekin. Haren koinata Sylvia Nicolasek gure dekoratuak eta jantziak diseinatu zituen. Eta Jorgeren anaia batek, Paco Semprúnek, egin zidan musika bat ene ballet batendako. *Irri egiteko istorioa* izena zuen ballet horrek eta 1971n eman genuen. Eta bai!, orain oroitzen naiz, Gurrea zuten deitura Semprúndarrek, beraz euskal odol xorta bat bazuten zainetan, eta ez nau harritzen Biriaturekin lotura azkar hori kausitu zuela.

Picasso Etxeberria, Semprún Gurrea... nor ez da izan euskaldun?

Doi bat ikertzen baldin baduzu, beti agertzen dira.

Menturaz hori da gure kondena, euskaldunok beti euskaldunen bila.

Vitryko bertze gertakari bat kontatuko dizut. Behin etorri zitzaigun Errusiatik pianista handi bat, Vlassenko, eta biharamunean bazkaldu ginen elkarrekin Vitryko auzapeza, pianista famatua eta bizpahiru gonbidatu gehiago, eta horien artean Pascarelli batzorde zentraleko kidea. Eta hasi ginen erdi irriz mintzatzen eta memento batez auzapeza hasi zen ene atakatzen, lagunak ginen baina beti zirikatzen ninduen: «*Filipe, zu beti Euskal Herriaz eta Euskal Herriaz... ez duzu bertzerik ahoan...*». Eta hasi nintzen oldartzen eta ene burua

defendatzen, eta ez nintzen guti harritu: Vlassenko ene alde hasi zen eta Pascarelli halaber! Beharbada italiarra zelakotz! Eta bertzea errusiarra! Orduan konturatu nintzen frantsesek ez zutela gure problema konprenitzen eta, oraino okerrago, ez zutela konprenitu nahi! Baina Pascarellik eta Vlassenkok bertze mentalitate bat zuten eta gure alde ziren!

Eta egun batean zure dimisioa eman zenuen. Penaz utzi zenuen Vitry?

Ene ofizioa biziki interesgarria zen, anitz jende ezagutu nituen eta artista franko etorrarazi, baina sobera lan zen hondarrean. Eta eni gertatu zitzaidana izan zen, zilegi izan bekit konparazioa, Brel eta Arnaud kantariei gertatu zitzaiena, erran nahi baita, lan eta lan ari ginela kulturaren eta jendeen alde, baina azkenean ohartu ginen zibilizazioa ezinago txarra zela, eta gainera Parisen zama jasan behar zen, hiri handiaren presioa, beti leku batetik bertzera lasterka, bizitza zatika egitea eta ez osorik ikustea... Beraz, sentitu nuen partitzeko gogo eta partitu nintzen.

«Vitryko nire ofizioa biziki interesgarria zen, anitz jende ezagutu nituen eta artista franko etorrarazi, baina sobera lan zen hondarrean»

Eta nora?

Bihar kontatuko dizut, gaur jada akitua naiz, barka.

Ados, baina utzi memento bat otoi bizpahiru estra-galdera egiteko, fite-fite. Atzo ahaztu nituenak. Zure Pariseko gaztetako urte horietan «*glandeur*» bat zinela idatzi duzu, zer erran nahi du?

Glandeur? A bai! Euskaraz ez dakit, ez da hiztegieta eman, *argot* baita hori, karrikako hitz bat. *Glandeur* da alferra izatea, ezer egin gabe egotea eta arrangurarik gabe. Baina dibertitzeko moduan. *Vitellone* gisa Felliniren zineman, gazte horiek, lan egiten ez zutenak, baina bizi zirenak.

Bai, eta jakin nahi dut ea artista bat bilakatzeko hori inportantea izan zen zure bizian?

Zaude, *glandeur* izan naiz zenbait aldiz bakarrik, aldiz ene biziko parte handiengan, artista gehienek bezala, anitz lan egin eta ikasi behar izan dut. Halere arrazoi duzu, denbora ukaitea biziki garrantzitsua da.

Denbora, baina sosa?

Hori zen auzia! Kultura kontsumitzen nuen, baina horretarako ere sosa behar da. Baina bai, egia da norberak lan egin ez duelarik, bederen denbora duela bere burua janzteko. Baina nik erranen nuke funtsezkoena ez dela denbora, ezta dirurik ukaitea, baizik eta desira eta bulta. Gustua, hitz batez. Artelan bat ikusteko gustua, adibidez. 1941ean kontserbatoriora joaten ginen orkestra nagusiaren kontzertuen errepiken entzutera, urriarik baitzen; eta han Münch, sekulako konpositore alsaziarra! Ez dago opari hoberenik kulturaz asetzeko!

Egun batez pobre, beste batez jaun.

Iparragirreraren bertsoak ziren horiek eta Pariseko urteak kontatzeko ontsa emanak dira.

Sosaz aparte, bada artearen desira, zuk bizi-bizirik mantentzen duzuna. Zinemazale errabiatua zara eta izan zara baita irakurle fina...

Ene kultura ene baitarik eraiki dut, eta ene kultura egina da *de bric et de broc*, erran nahi baita ez duela ordena finkorik eta leku bat baino gehiagotarik datorrela. Batzuetan film batetik, bertzeetan liburu batetik... Oroitzen naiz gehienik irakatsi zidan liburuaz, *Les Thibaud*, Roger Martin du Gard idazlearena, ez duzu sekula leitu?

Ez, eta ez dut ezagutzen, barka, zer kontatzen du?

Guti idatzi du idazle horrek, baina oso ezaguna zen, beti borrokan ari zen, arras progresista! Gide, Romain Rolland eta holakoekin batean, 1930eko hamarkadan sortzen, handitzen

eta mehatxatzen ari zen faxismoaren eta nazismoaren aurka egin zuen. Gero etorri zen Nikos Kazantzakis. Hori ere biziki estimatzen dut.

Eta Belar gorria, Boris Vianena, hori ere memorietan maiz aipatzen duzu, sustut denboraren kontzepzio ezberdin bat irakatsi zizulakotz.

Umorez josia da eta aldi berean malenkoniaz ere... Emaztegaia hiltzen zaio eta ez du erraten minbizia duela, baina bere zitoria jana dela... Ikusten duzu zein zaila den horretaz mintzatzea?... Eta bai, denborari dagokionez, protagonistak makina bat asmatzen du bere iragana berriz bisitatzeko, eta hor dago aipatzen nuen denbora ikusteko bertze ikuspuntua. Baina bai, erran genezake literaturak, eta hein handiago batean zinemak, kanbiatu nautela, Pariseko burgesiatik urrundu naute eta komunista baten ideiak sorrarazi dizkidate.

Zinemak, batik bat?

Zinema sobietarra, gehienbat... *Le cuirassé Potemkine*, Eisensteinen maisulana; *Le Quarante et unième*, Txukhrairen film bikaina, *Le destin d'un homme*, Bondartxukena... Zer gehiago? A bai: *Quand passent les cigognes*, Kalatazovek egin zuena, eta Kontxalovskik egin *Le Premier maître*. Eta zinema engaiatua, konparazione *Mourir à Madrid*, nola zen egilea? Bai, Frédéric Rossif, biziki film inteligentea... Bai, zenbait filmek biziki kanbiatu naute. Uroski Frantzian intelektualak progresistak dira eta kultura iturri handia izan da enetako.

Beraz Pariseko glandeur bat izatetik aise pasa zinen euskal saltinbanki bat izatera...

[Irriz] Bai! Biak mugitzen baitira, glandeurrak eta saltinbankiak, ez dira geldirik egoten. Saltinbankia badakizu zer den?

Bai, espainolez hala erraten da, saltimbanqui.

Hala deitu nituen gure kronikak munduan zehar, *Saltinbanki baten kronikak*. Oldarraren eta Etorkiren urteak kontatzeko

bereziki, munduan zehar ibili baikara, *Miarritzetik Tbilisira, Bogotatik iraganez*. Hori da lehenbiziko liburua, 1942tik 1994ra gertatzen dena, eta bertzea: *Tbilisitik Getariara, New Yorketik iraganez*, aitzinekoaren segida: 1995etik 2007ra.

Beno, fini. Etorkiren garaira baizik ez gara ailegatu, eta oraindik 1960an gaude. Badugu lan...

Baina biharko utziko dugu, oren bat baino gehiago mintzatu gara eta akitua naiz. Eskertzen zaitut.

Nik dut zure ahalegina eskertzen. Pausa zaitetz, eta bihar erreposkiago ibiliko gara.

Ontsa da.

Abenduaren 16a, ortzirala, zeru blua, laino herexarik ez.

Oren bat eta erdi dugu zure bizitzako azken urratsak laburtzeko.

Ez dakit kapable izanen garen.

Eta zure pentsamendu batzuk... Eni ez zait soilik interesatzen zer egin duzun, baina nor zaren ere bai.

A! Horren laburtzea zailagoa da.

Entseatuko gara. Ez dakit zertako, baina etortzean ari nintzen ene buruari galdezka ea Atahualpa Yupanqui ezagutu duzun...

Ez, baina egun batez harekin gertatu nintzen, Parisen karrrika ttipi batean, eta doi bat mintzatu ginen. Chavero zuen deitura eta Atahualpa Yupanqui izengoitia, amaren partetik euskalduna zen: Aranburu.

Bertze bat euskal zerrenda handitzeko, Semprún eta Picassorekin batera. Eta, Georges Moustaki ezagutu duzu?

Bai, hori bai. Elkar ezagutu genuen, adiskidetu eta egun batez taula gainera igatera gomiatu ninduen, bai baitzekien Greziako

kantu bat banekiela, eta elkarrekin kantatu genuen: «*O dromos ine skotinos*» [kantatzen du], «bidea iluna da»... erran nahi du.

Churchillen aitzinean dantzan... eta Bertolt Brechtekin halaber!

A bai! Nahi duzu kontatzea? Laburzki. Eman genuen ikusgarri bat Ekialdeko Alemanian eta Berliner Ensembleko antzezleriak jin ziren gure ikustera. Iduriz gustatu zitzaien, eta gauaz bildu ginen Brechten emazteari esker eta hasi ginen kantatzen *cantos de la guerra de España republicanos*... Eta Bertolt Brecht hurbildu zen, oroitzen naiz txapel ttipi bat zuela buru gainean, eta istant bat egon zen gure artean... Eta gure dantzari batek ukan zuen maitasun istorio bat Brechten alabarekin, baina hori ere labur izan zen [irriz].

Galaxidi, Pontikonisi... Zure liburuetan paradisia aipatzen duzularik, beti Grezian kokatzen duzu.

Edertasuna han nonahi baita! Egun batez oroitzen naiz lo egin genuela Meteoran. Badakizu alimaleko arroka horiek eta puntan monasterioak eraikiak baitira, eta igateko sokak baliatzen baitituzte.... Hori berezia izan zen. Bai, baina leku eder baten aipatzeko... Lehena bururaten zaidana Grezian dago ere bai: Kreta irlan konkretuki, Kanea izeneko herri ttipi bat bada: zer patxada, zer sosegua han, itsasbazterrean... aaaa, paradisia! Orain, maluruski, Kanea turistez eta hotelez josia bide da.

Eta Euskal Herrian...

Nafarroako ipar mendebaldean, dudarik ez! Begira, joan ginen berriki Nafarroako herri ttipi batera: Goldaratz. Ostatu bat bazen eta han trago bat hartu genuen eta hango familiarekin mintzatu ginen. Ondotik, bertze egun batez, berriz joan ginen, han bazkaltzeko asmoarekin, eta ostatuaren aitzinean: «*Bada norbait?*», eta arraposturik ez... eta sartu nintzen barnera... etxera... korridorrera... jangelara... eta sukaldera... galdezka: «*Bada norbait?*». Eta ez zen nehor, baina ateak zabal-zabalik ziren! Hori da enetako paradisuaren marka bat,

beldurrik gabe bizitzea! Hori lasaitasuna! Zoaz egun batez eta zure begiez ikusiko dituzu.

Bai, ez naiz nehoiz izan, badakit non dagoen, han mendi baten puntan eta bidetik apartatua, menturaz hori da edertasunaren gakoa...

Bai, mundu modernoarekin erkatuz diferentzia handia bada holako leku batean. Eta guti gelditzen dira. Mundu modernoaren gezurretik urrun daude eta oreka bat kausitzen dute. Bai, nik bizi nahi dut bortak irekiak dituen herri batean.

Hori ere zure anarkismo teoriarekin nolabait lotuta dago, anarkismoa eta baserria beti zaku berean sartzen baitituzu...

Hori da, berdintsuak dira. Bitxi bada bitxi, kanpañako euskaldunek ez dute sobera maite biltzea, etxeak beti apartatuak izan dira, bakoitza bere erresuma ttipian; eta hori da anarkismoaren funtsa, autonomia eta aldi berean solidaritatea. Hori hemen dugun auzolanean ikusten da.

Eta Zuberoan artzainek bortuetan badute Olha izeneko sistema... Hori ere fierki aldarrikatzen duzu...

Gauza bera da, bai, edo gisa berekoa. Ez dut errotik ezagutzen, baina, aditu dudanaren arabera, bada igualtasun handi bat bortuetako artzain-sistema horretan, elkarrekin egiten dituzte lan guziak, ardi esnedunekin, antzuekin, gasnarekin, etxolen garbiketa, kozinatzea... eta aldizka denak lan guzietan pasatzen dira.

Utopia omen?

Komunismoa kaka da, eta kapitalismoa bertze kaka bat. Beraz, zerbait bilatu behar da, baina non? Ba, ideia anarkistetan. Hor ideia bikainak existitzen baitira. Ezin duzu Estatua kendu, bistan da, sobera eder liteke, baina horri buruz joan daiteke. Nola? Gobernatzaileei gero eta botere gutiago eman, populuak gero eta botere gehiago ukan dezan. Baina herria zozoa baldin bada –Trump edo Putin bozkatu dutelarik

bezala-, anarkismoarekin betan hezkuntza behar da. Populua eskolatua baldin bada, ez da izorratzen ahalko.

Eta nola egiten duzu batuketa anarkismoaren eta abertzaletasunaren artean?

Batzuk harritzen dira, «*Poupou, nola izan zaitezke anarkista eta aldi berean abertzale?*»... Zenbait abertzale komunistak dira, badira eskuineko abertzaleak ere, anitz. PNVn, konparazione, badira abertzale onak. Orduan, abertzaletasuna nazioa da, eta gero nazio horretan bakoitzak bere ideia politikoak ditu, eta ni anarkista naiz.

Ez dago Jaungoikorik ez eta lege zaharrik?

[Irriz] Sabino Aranari galdegin hori!

Edo Marc Legasseri.

Hori da, Marc Legasse etsenplu ona da, hark «*Jaun gabe eta Legerik ez*» leloa asmatu baitzuen, eta anarkismoa eta abertzaletasuna problemarik gabe uztartzen ahal direla erakutsi. Dena den, nik argi dut bi bizi politiko ukan ditudala ene bizian, Frantziakoa eta abertzaletasuna. Zein nahi duzu aipatu?

«Batzuk harritzen dira, 'nola izan zaitezke anarkista eta aldi berean abertzale?'... Abertzaletasuna nazioa da, eta hor bakoitzak bere ideia politikoak ditu, eta ni anarkista naiz»

Hemengoa, zure *L'irréductible phénomène basque* liburuan agertzen dena.

Minorités deitu sail baten parte da liburu hori, eta Euskal Herriko aferak kanpokoei ezagutarazteko plazaratu zen.

Han aipatzen duzu ETako helburuak ez zirela ustekabeak izan baizik eta hautatuak, torturatzailerik edo salatari konkretu batzuk garbitzeko.

Hola zen, bai.

Beti hola izan zen?

Ez, baina Yoyesenaz geroztik, euskaldunak ere hil zituzten eta hori gehiegikeria izan zen! Badira ideia politikoak, bai ezkerrekoak, bai eskuinekoak, baina PNVkoak hiltzea... Ikas-tolari sosa ematen zion norbait hiltzea... buffff.

Ber liburuan bolalumaz ohar bat markatu duzu: «1980. Ensuite ETA catastrophique...».

Katastrofe bat izan zen, arrunt. Bai. Borroka irabazi behar zen egunkarietan idatziz edo bozkatzuz eta gehiengoak ukanez, baina ez euskaldunak hilez. Nahi zuten Euskal Herriaren askatasuna, baina Euskal Herriaren askatasunari kalte egin diote. Eta ohartu dira eta kanbiatu dira eta Euskadiren alde egin dutena historian geldituko da betikotz.

Eta bakeak, egungo bakeak, zer ekarriko digu?

Kultura, kultura eta kultura gehiago, zinema eta literatura..., eta euskararen hedatzea eta hobetzea.

Gure kulturaren enbaxadore izan zara munduan zehar. Hori ere politika egitea da.

Nonbait idatzi nuen historikoki nazioa ez den herriaren nor-tasun-agiri hoberena bere kultura dela.

Garcia Egotxeaga lehendakariordeak erraten zuen nazio bat sortzeko bi gauza baitezpadakoak direla: aireko linea propioa ukaitea, eta orkestra nazionala.

Gure dantza eta musika taldeetan bi aldeetako artistak bildu ditugu beti, eta hori Euskadi ttipi bat egitea bezala izan da. Hola sentitu dugu beti, ttipia baina erreala.

Eta zu koru gidari, koru gudari.

Hala da. Konparazione, 1951n, Oldarrarekin Bilbotik itzuli ginelarik, baliatu ginen errefuxiatu bat gure aldera pasarazteko. Autobusean bilbotar bat, Txarterina, gurekin nahasirik

pasatu zen. Aise egin genuen, Pilar kaxarranka kutxan gorde-rik ezarri genuen eta poliziak pasaporte kopuruaren arabera kontatzen gintuen.

Eta pertsonalki noraino eraman duzu zure militantzia?

Bitxi bada bitxi, Sabiñak, bi alabek eta nik denbora batez hiru ETAkide ukan genituen etxean. Gazteak ziren, arabarrak, eta lehenbiziko ustekabea: euskaraz tutik ez zekiten! Eta ez dakit zenbat egun gelditu ziren, baina egunero kozinatzen nuen haientzat eta ez nintzen kontent... Ez nien haiei erran baina etxera ekarri zituenari erran nion «*aski da, aski da, otoi...*», eta jakinarazi nion bertze hitzarki bat banuela; eta egia zen, zeren eta zenbait egunen buruan etxera etorri baitzitzaigun Maddi. Maddi, Iparretarrakeko kidea.

Maddi Hegi? Kartzelatik eskapatu ostean ala aitzin?

Presondegitik eskapatu berria zen eta etxera etorri zen, eta hemen egon zen kukuturik. Biziki xarmanta zen, eta, berak hautaturik, egun batez joan zen, eta... fite hil zen, istripu lazgarri horretan. Oinaze handia izan zen guretzat.

BALLETIZAZIOA, SORGIN GAUA

Nola kudeatu duzu zure sorkuntzetan tradizioaren eta eraberritzearen arteko gatazka edo dantza?

Galdera ona! Hor dago gakoa, hori da preseski ene azken hitzaldiaren gaia, Iruñean eta Uztaritzen eman nuena. Haiek eskatu gaia zen: *La balletización de la euskal dantza en el siglo XX*.

Eta zein da hitzaldi horretako ideia nagusia?

Euskal koreografo gazteek nahi dute sortu eta asmatu, eta gero eta gehiago sortzen dute eta badira sorkuntza ederrak eta dantza-talde bikainak. Baina nola sortu zerbaiti fidelizanez? Ez gara koreografo errumaniarrak edo holandesak,

koreografo euskaldunak gara. Sortzaile gisa behar dugu egin apurtzaile den zerbait, berria eta ederra, baina behar dugu ere herri zapaldu baten ordezkari izan. Hori ez dugu ahantzi behar. Euskal sortzaile batek behar du erran: «*Nahi dut sortu, baina alimaleko arazo baten ordezkari naiz*». Eta arazoa hori da: euskal kultura eta euskara salbatuko direnetz ala ez.

Zer sortu duzue euskal kulturarako Etokirekin eta bertze taldeekin?

Gauza anitz, baina aitortu behar da lehenbiziko balletak doi bat ahulak zirela eta zorionez publikoa ez zela sobera zaila. Gero etorri dira Errusiatik eta Ekialdeko Europatik dantza-talde batzuk bikainak eta horiekin publikoa zorroztu da, eta hortik landa kritikak ez dira hain onak izan. Gure lehen balletarentzat ez zen hain konplikatu, Aita Donostiak pianoarentzat egin musika baikenuen. Gero, 1980an egin nituen gauza batzuk aski ongi zirenak, konparazione, umorezko ballet bat, *Txutxurru* izenekoa: pertsonaia nagusia Parisera eta New Yorkera joaten zen, eta berriz Euskal Herrira itzultzen zen eta orduan bukatzen zen balleta, bere emaztearekin zelarik, eta erraten zuen «*Etxera!*».

Eta Sorgin gaua izenekoa, zure lanik ausartena, dudarik gabe.

Bai, eta akats handi bat egin nuen hor. Xerkatzen nuen dekoratzaile bat eta atzeman nuen Nestor Basterretxea, jantziak eta dekoratuak egiteko. Baina Donibane Lohizuneko langileek gaizki egin zuten dekoratu hori... Nestor Basterretxeak atzeman zidan Hegoaldeko musikari bat eta iruditzen zitzaidan musikari berritzailea zela, baina ez dakit zergatik, lagun baten gomendioz-edo, azkenean Pariseko bertze musikari bat hartu nuen, eta musika ez zen bikaina... Baina hala ere baziren ideia onak, bazen ideia progresista bat. Euskal marinelek, lehorreratzean, erdietsi zuten sorginak ez erreake izatea... Hori dena ballet batean kontatua zen. Baziren gauza onak eta gauza ez hain onak, ez nuen sos aski hori dena egiteko... Eta gehiago dena, diru guzia galdu nuen!

Dena den, hemen daukat Genovako egunkari batean agertu kritika: «ikusgarri hau arraroa da, eta hortakotz ikustea merezi du». Ene ustez, ez dago laudorio hoberik.

Menturaz ez. Bederen entseatu behar ginen gauzak molde berri batean aurkeztera. Eta hori bai balletaren funtsean zegoela.

Eta zure balletizazioari buruzko hitzaldian zenioen euskal dantzak abstraktuak direla, beraz dantza horiek koreografiatzea baitezpadakoa dela...

Bai, zerbait gehiago gaineratu behar da. Konparazione, $4+3=1$ balleta egin nuelarik, Nafarroa zen pertsonaia nagusia. Gero dantzari eta dantzarisa bakoitza pertsonaia bat zen. Dena Sarasateren musika baten gainean. Biziki inportantea da gutienez musika ona izatea, ez *Sorgin gaua* balletean bezala, non musika modernoa zen baina ez ona. Sarasate zoragarria da, baina ipuin bat egin nahi nuen. Dantzarisa batek zuen Nafarroaren rola, bakarrik zen taula gainean, gero Gipuzkoa sartzen zen, dantzari batek egiten zuen, mutiko batek, baina Nafarroak gipuzkoar hori ez zuen nahi... Politika bezala zen. Beraz, behar ziren keinu fisiko batzuk erakusteko gipuzkoar hori ez zuela nahi... Eta hori koreografiari esker egiten zen.

Dantza abstraktuak direla diozu, baina ez dira dantza idorrak, zerbait adierazten dute, ezta?

Hala da. Euskal dantzetan badago ironia. Zahagi-dantzan, adibidez, hori argiki ikusten da. Eta bada ere indarkeria, hala nola ezpata-dantzan. Gauza anitz erakusten dira, baina ez dago maitasunik. Flamenkoan bada, eta desira ere. Eta guk ez dugu hori. Beraz, ballet batean maitasun edo adiskidetasun pixka bat erakutsi nahi baldin badugu, jestuak gehitu behar dira. Eta hor kasu egin behar da, zeren eta euskal koreografo batzuek klasizismoa baitzuten haien baitan eta ohartu gabe hasi ziren jestu klasiko batzuk gehitzen, baina Gipuzkoako dantzak jadanik biziki hurbil dira dantza klasikoaz. Beraz,

jestu internazionalak behar dira asmatu. Konparazione, bazeu ballet bat, *Irri egiteko istorioa*, non agertzen ziren hiru euskal mutiko arnozale eta hiru neska gazte. Eta neska horiek trufatzen ziren alkoholzale horietaz. Arnozaletasun hori

«Euskal dantzetan badago ironia, eta bada indarkeria ere, baina ez dago maitasunik. Beraz, ballet batean maitasun edo adiskidetasun pixka bat erakutsi nahi baldin badugu, jestuak gehitu behar dira»

behar zen antzeztu Britainia Handiko umorearekin, baina guk euskal moldean egin genuen eta ez zen espero genuen emaitza atera. Horiek dira balletizazio kontuak.

Eta balletizazio horretan badago muga bat?

Ez muga bat, baina zerbait baitezpadakoa. Ene iduriko, hau da galdera: nahi duzu gauza sakratu baten defendatzaile izan ala ez?

Beraz, auresku bat lurrean etzanik dantzatzeko ahal da?

Beno, oso modernoa da hori. Bertze guzia, ballet osoa erran nahi dut, ongi baldin bada, hori egiten ahal da, bertzenaz ez. Orain biluzik agertzea oso modan dago. Denek egiten dute, agertzen dira biluzik eszena gainean, baina behar du istorioarekin lotura bat ukan. Ballet moderno bat ikusi dut berrikitan, Baionan, *Oskara* izenekoa, Kukai dantza-taldearen azken sorkuntza. Ballet horrek hastapenetik bukaeraraino nahi zuen Euskal Herriari buruz zerbait kontatu, baina ez zen deus Euskal Herriari buruz, gure herria ez zen batere erakusten. Penagarria da enetzat, Kukai taldeak eta Jon Mayak ordu arte egin sorkuntzak ederrak baitzitzaizkidan.

Eta neskek mutil-dantzak dantzatzeko ahal dituzte?

Bon, ni hasi nintzen pixka bat Gipuzkoako dantzak erakusten neskek emanik, eta orain berriz eztabaidatzen ari dira horri buruz, baina guk jada dantza horiek ireki genituen, bai.

Eta zure garaian dantza batzuek bertze problema bat bazuten: aski gipuzkeratuak ziren.

Egia da. 1920an zazpi probintzietan erakusten zen ezpata-dantza jadanik pixka bat gipuzkeratua zen, pixka bat hola [dantza erakusteko keinuak eginez], baina Berrizen nola ematen zuten ikusi genuelarik konprenitu genuen bertze zerbait bat zela. Eta berreskuratu genuen.

Beraz, zure lana ez zen bakarrik aitzina joatea, baizik eta atzera ere...

Hori da. Batzuetan garbitasuna bilatu dugu, eta dantzetan galdu kutsu herrikoia nolabait berreskuratzea. Hori aitzina joatea bezain inportantea da.

Dena den, egun izen handiko koreografo batek, Anne Teresa de Keersmaeckerrek, defendatzen du hori dela dantzaren erronka nagusia: abstraktua adieraztea.

Bai, eta gauza bat da guk sentitzen duguna dantzari gisa, eta bertze gauza bat da publikoak hartzen duena. Ontsalaz ez da gauza bera. Eta bai, gure dantzek, abstraktuak izan edo ez, botere handia dute publikoaren gainean: hunkitzen dute eta hori ez da guti.

ZORBA ETA EKHA

Kronologiara itzultzeko, Etorakiren urte loriosenak pasa ondoan, Espainian eta Estatu Batuetan debekatua izan ondoan, lasaitasun urteak... eta 1966an argia berriz ere, itsasbazterrean... Eguzkitara joan zineten!

Eta bai! *La Tournée Soleil* egin genuen, Mediterraneo aldean. Erran ziguten eroak ginela, ihesaldi bat zela aitzinera buruz... baina ez zen ihesaldia. Parisetik ateratzean eta bizi modernotik ateratzean, gauza anitz ikasi genituen. Bizpahiru etsenplu: kanpin batean kantatu genuen behin, eta jendeak ez zuen diru

anitz eman. Hori da turismoa... Italian ez zen beti biziki goxo. Baina zerbitzaria ohartu zen ez zutela diru anitz eman, eta moldatu zen ostatuko kontuan gutiago paga genezan... Hori da langileen arteko elkartasuna. Ontsa da hori! Grezian, haatik, pobreak ziren baina gu baino aberatsagoak nolazpait, zeren eta ostatuetan beti dantzatzen eta kantatzen ari baitziren! Parisen hori ez zen sekula gertatzen! Orduan, gauza anitz ikasi genuen.

Eta zure kroniketan diozu Mediterraneoan gizakiaren kontzeptu berri bat aurkitu zenuela...

Hori da! Ikasi nuen norbera behar dela entseatu bere biziaren jabe izatera eta ez norbait uztera zure biziaren zatikatzerara. Hortakotz maite dut Goldaratz, aipatu dugun Nafarroako herria. Han isiltasunean pentsatzen ahal baita, isiltasuna baita nagusi. Bertze lekuetan isiltasuna zer den ez dakite. Ikusi duzu egungo jatetxe batean den harrabotsa? Eroak dira! Ez dakite gehiago zer den isiltasuna, bakea, sosegua. Oraingo zibilizazioak burua galdu du!

Eta Mediterraneoan zure aita espiritualaren aberria eza-gutu zenuen, Zorbarena.

Bai, Grezia [buru keinu batez baiezka]! Zorba, bai... Zail da Zorba bi hitzetan kontatzea. Borrokatzeko gai izan zen. Memento batez bere zauriak erakutsi zituen. Beraz, zerbait idealizatzea inportantea da bizian. Hori da erakutsi digun lehenbiziko lezioa. Eta gero zalua izateko gai izan zen, eta emazteen gibeletik laster egiteko. Eta krimen bat gertatu zenean kapable izan zen krimen hori gelditzeko hiltzailearen besoa harrapatuz. Zinez gizon osoa!

Eta zu beti negar eginarazten zaituen norbait da...

Egia da. Zorba existitu zelakotz. Bazenekien hori?

Ideiarik ez nuen.

Ba egiazko pertsonaia zen, Greziako meatzari bat, Kazantzakisen lagun pertsonala, eta bere bizia finitu zuen Jugoslavian,

bere hirugarren edo laugarren emaztearekin. Liburuan Kazantzakis egileak Zorbaren heriotzaren berri ematen du. Eta bai, hori leitzean ene Pariseko apartamentu ttipian, komu-nera joan nintzen eta negar egin nuen...

Eta pelikularekin ere irrietatik malkoetara. Behin zure aurpegia grabatu nuen Zorba pelikulari so egiten, bi oreneko plano bakarra non pelikula guzia ikusten den zure bisaian.

Ez dakit zer egingen duzun material horrekin [irriz], baina bai, egia errateko, aldi horretan atzeman nuen filma liburu baina hobea zela, justuki bukaerako eszenarengatik. Dena katastrofe bat da... Lignito-meategia ez dabil, eraikuntzako zur zati guziak itsasora erortzen dira, dena suntsitzen da... Baina Zorba, desastre horren erdian [besoak altxatuz, sirtakiaren gisan], bet-betan dantzatzen hasten da!

Zure bizian bezala... apoteosia eta krisia, grekoz errateko.

Hori da. Oihanburu gora izan da eta gero beti behera! Zertako, ezin dut erran, baina usu hola izan dela konfirmatzen ahal dut. Etsenplu bat: Parisen apartamentu ttipi bat banuen, biziki polita, Contrescarpe plazan, eta han ukan nuen talde profesional baten sortzeko ideia. Dantzari profesionalak nahi nituen, zeren eta profesionala ez denean batek erraten baitu «*Bihar ez naiz etortzen ahalko...*», edo bertze batek «*Bihar ez naiz etorriko ene alaba ezkontzen baita*»... Beraz, profesionaltasunak erran nahi du lana, lana eta lana. Eta Pariseko apartamentu hori saldu nuen konpainia muntatu ahal izateko, bospasei milioi liberatan, ez naiz oroit. Eta taldea sortu nuen. Saran biltzen zen, gipuzkoarrekin, bizkaitarrekin eta nafarrekin... eta partitu ginen Parisera eta behar genuen errepikatu Champs-Élysées antzokian, baina hango zuzendariak azken mementoan erran zidan antzokian ez zela posible, jadanik kontatu dizudan bezala. Beraz bertze antzoki batean dantzatu ginen, baina handik sosik ez genuen atera... Eta orduan bi aldiz entseatu nintzen ene buruaz bertze egitera... Taldea desegiten hasi zen, ez baitzuten ulertzen, pentsatzen

zuten dirua sakelaratzan nuela, baina ene fortuna guzia galdu nuen eta tturrindua atera nintzen horretarik, pilik gabe!

Baina zuen arteko talkak eta tirabirak ez ziren beti ekonomikoak, baziren ere arazo sentimentalak...

Bai, bai, beti, beti... beti. Talde bat mistoa delarik... Bada-kizu... nola nahi duzu arazo sentimentalak ez izatea? Bai, anitz-anitz izan dira. Baina ez zen hori gure arazo nagusia, baizik eta diruarena. Izan dira bi garai ezberdin: profesionala eta amaturra. Eta garai profesionalean dirua behar zen jendea pagatzeko. Eta izan dira bizpahiru garai holakoak, zer problemak jendea pagatzeko! Eta nola! Baina amaturrak ginelarik, denek beren lana atxikitzen zuten ondoan. Georgiara joan ginen eta denek hartu zituzten hamabortz egun opor, denek posible baitzuten.

Beraz, lagunak egin dituzu zure desmartxa artistikoan, baina arerioak ere bai.

Hori ezin da ekidin. Etsaiak sortzen dira, bistan da, hainbertze jenderekin bertzela ezin da. Baina nik ez ditut hainbertze ukan. Gehienak lagunak nituen, eta oraino idazten didate errateko: «*A, ze urte loriatsuak elkarrekin pasa genituenak...*», edo «*Zurekin Euskal Herria deskubritu nuen...*». Baina egiazko areriorik, ez. Erran nezake bakarrik bat daukadala, ikusi nahi ez dudana presuna bakar bat dago, ez gehiago.

Karatera zaila duzula erranen zenuke? Edo Etorkin abesten zenuten gisan: zu ez zara zomorroa izanen?

A!, garai hartan dudarik gabe, deabrua izan naiz noiztenka. Alimaleko borondatea nuen, fermuki sinesten nuen, eta zerbait borondate horren kontra zetorrelarik... ba bai, ene karatera tzarra ateratzen zen... Baina urteak pasatzearekin hori ere ttipitzen da. Beharrik! Orain gauzak hausnartzen ditut gaztea nintzelarik baino gehiago. 20 eta 30 urte artean zozokeria batzuk egin nituen, egun errepikatuko ez nituzkeenak, bistan da.

Zure koruetako batek salatu zidan bi aurpegiko gidaria zinela. Esku-zartak bazirelarik publikoari buruz itzultzen zinen irri handi batez eskertzeko, baina gero zure korua-rengana bueltatzean, sekulako erasiak...

[Irriz] Zorrotzegia izan naiz, bai, beharbada sobera perfekzionista, bai, dena ahalik eta hobekien kantatu eta gidatu nahi nuen. Eta zuzendari bat hola izan behar dela uste dut, arrunt. Publikoari errespetua zor baitzaio, bere atentzioari ihardetsi behar baitzaio, sartzea pagatu baitu. Baina askotan dena ontsa iragaten zen eta orduan esku-zartak eta loreak bakarrik ziren, eta aurpegi bakar bat nuen [irriz].

Beraz, zergatik finitu ziren koralak? Gainera, ez dira beti ontsa finitu...

Oldarrarekin oso gaizki bukatu zen, Etorkirekin ez. Ni akitua nintzen eta uzteko gogo handiarekin, baina Zorbaren gisan, alimaleko oturuntzarekin finitu zen, Gaintxurizketako jate-txean, Irunen, 192 presunarekin. Hori ospea zen. Kasik zerua!

Eta Ama begira zazu leihotik plazara, despeditzeko...

Bai, Zubizarretarena, lapurtar kantu sinple bat biziki ongi harmonizatua, sei boz misto ziren harmonizazioan eta biziki ongi zen. Zinez hunkigarria!

Baina ez dezagun memento-kotz ehortzi Etorki. Mediterraneoan geunden, Eguzkiaren biratik bueltatzean ikasitako kosmopolitismoa gehitu zenuen obra berrietan... Lehenago, berriz, 1969. urte malapartatua!

Txutxurru eta *Sorgin gaua* balletak aurkeztu genituen eta Londresen kritika latz-latzak errezibitu, salbuespenik gabe...

«Zorrotzegia izan naiz, beharbada sobera perfekzionista, dena ahalik eta hobekien kantatu eta gidatu nahi nuen. Eta zuzendari bat hola izan behar dela uste dut»

1969an dena desastre hutsa izan zen eta hortik berriz krisian sartu ginen. Gainera, ene Pariseko apartamentua saldu nuen, erran bezala, bira laguntzeko... Baina bueltatzean gertatu nintzen etxerik gabe, emazterik gabe, dantza-konpainiarik gabe eta piesago zena: ene buruarentzat estimurik gabe.

Eta gainbeheraren ondotik, betiko gorakada... Ameriketara joateko ametsa.

Ondoko urtean izan zen hori, 1970ean, Brasil, Txile, Argentina, Bolivia, Peru, Ekuador, Kolonbia, Costa Rica, Guatemala, Mexiko... Zortzi hilabeteko bira. 11 nazio bisitatu genituen. 30 artista ginen. Gainera, Uruguaira itzultzeko parada izan zen hura, eta han Bordaberri presidenteak berak goresmenak eman zizkigun gure ikusgarriarentzat.

Publikoa ez zen beti ametsetakoa. Nikaraguan Somozaren emaztearen aitzinean ari izan zineten... Baita, lehenago, apartheid denborako Hegoafrikan ere...

Gauza da Londreseko porrotaren ondotik, ene fortuna guziaz galdua nuela. Eta Hegoafrikako kudeatzaile batek gure ikusgarria ikusi zuen eta proposatu zigun bere herrian bira bat egitea, biziki ongi pagatua. Eta nik onartu nuen, hori baitzen ondotik Ameriketara joateko manera bakarra; eta hori zen ene ametsa, euskal musika eta dantza eramatea Ameriketako euskal haurrideei. Beraz, Hegoafrikara joan ginen apartheid garaian, eta anitzek gaizki ikusi zuten hori, zuzen zara, baina hori izan zen sosa egiteko manera bakarra; eta hortik Brasilera joan ginen zuzenki, eta gure Hego Amerikako bira hasi genuen.

Eta Venezuelan laudorioak baizik ez, Polixene Mandalunizengandik: «*Filipe poeta, peregrino hasta el fin, vasco de Urtzi (energía pura), generoso, dictador y anarquista, libre y consistente como el viento y la montaña...*».

Baina hori bertze bira batean izan zen. Doi bat geroxeago, 1977an uste dut, ondotik Iranen gaindi egin genuen biran.

Eta berriz diktadore hitza zure ondoan.

[Irriz] Edozein koru-gidari diktadore bat da! Bereziki amaturrak direlarik taldean, zeren eta profesional arloan, ez baldin baduzu taldea maite, joaten baitzara. Eta hilabete saria galzten duzu. Baina amaturrekin bai, behar zen zorrotza izan, kasik hein profesionala lortzeko. Eta hor dago gakoa.

Munduan ibili ostean, Londreseko Sadler's Wellsen, Pariseko Champs-Élysées antzokian, Buenos Aireseko Coliseoan, Amsterdameko Opera Royalen eta Mexikoko Bellas Artes antzokian, zure memorietan, nabarmentzen duzun akustika... Sarako kobazuloena da.

Egia. Han kantatu genuen noizbait, korua ez zen sekulakoa, baina txantxurroek parte hartu zuten –gure joaldunak dira txantxurroak–, eta leize barnean desfilatu zuten... Eta kantatu, eta bai, ze akustika! Oi ai ai! Hor ez zen oihu egin beharrik! Akustika ona delarik kantariak badakite ez dela oihu egin behar. Behar da kantatu, eta kitto.

ETORKIN NATURAREKIN BAT

Ameriketara zortzi hilabeteko bira egin zenuten, bate-re itzuli gabe, eta etxeratzeko garaia heldu zen, nora eta Ibarlara!

Hala gertatu zen. Ameriketako bidaiaren ondotik, 1966an bazen frantses enpresaburu bat, proiektu handi bat zuena: Japoniara joatea eta Ameriketara... Beraz, berriz bildu ginen eta dantzariak etorri zitzaizkigun Bizkaitik, Gipuzkoatik eta Iparraldetik beren lana utziz... Eta elkarrekin lan egiteko, Larraldeak, ene lagun handiak, etxe bat atzeman zigun Ibarlan. Hango auzapezari galdegin genion zenbatekoa zen alokairua, eta hark, abertzalea baitzen, 200 franko zela. 200 franko astea?, hilabetea? Ez, ez! Urtea! Hala gertatu zen. Zer opari ederra!

Jauregi batetik... Ibarlako Herriko Etxearen etxe batera.

Apezetxe ohia zen, eta han 30 etorkiar metatu ginen. Eta bidea berriz ireki zen: Iranen eta Venezuelan birak egin genituen. Gero Holandan eta Belgikan, $4+3=1$ izeneko balletarekin. Etorkiren azken urteak biziki ontsa pasatu ziren. Kontent nintzen eta sortzaile sentitu nintzen. Eta hondarrean 30 urte izan dira Etorkin, arrakasta frankorekin eta pena frankorekin ere bai, bozkarioarekin eta desilusioekin, baina gaur egungo begiekin ikusirik azpimarratu nahi dut garai zoragarria izan zela.

Eta Ibarlan naturarekin bat egin zenuten, Maite Barnetxek grabatutako filmean ikusten den gisan.

Gure etxeko leihoa hain zen zelaitik hurbil, non behiak belarra mastekatzen entzuten baikenituen. Oroitzen naiz magiazko gauak bizi izan genituela, isiltasuna zen nagusi, soilik hontzak entzuten ziren. Bai, atsedean eta bake ongi mereziak izan ziren.

Etorkiren akabantzan gaude. Oren bat bete dugu... Forman zaude segitzeko?

Bai, oren erdi bat gehiago finitzeko. Ur xorta bat nahi duzu?

Ez, milesker. Eta orain 1984tik 1990erako etapa, Oyhamburu eta Etorburu koruena. Baina Etorkiren ostean, berriz irratitik pasa zinen.

Hala da, bi irratitan: Radio Adour Navarre irratian eta Radio France Pays Basquen aritu nintzen. Izigarri lan polita izan zen hura. Herriz herri joaten bainintzen adineko jendearekin solastatzera eta beren istorioak eta beren euskara biltzera.

Eta Sarasketan egindako andre baten elkarrizketaz oroitzen zara oraino... Zergatik?

Sarasketa hori, tronpatzen ez banaiz, Duzunaritzeko kartier bat da, mendia trebesatzean behere aldean ikusten dena... Eta bai, andre zahar horretaz biziki ontsa oroitzen naiz, baina etsenplu bat da eta holako etsenplu franko ukan ditut. Emazte zahar horren alegantzia, bere gaztetasuna, bere umorea! Zoragarria

zen! Ontsalaz adineko jendearekin norberari gogoia histen zaio, tristatzen da, baina emazte horren lezioa oso bertzelakoa zen, umorea galdu gabe zahartzen baitzen. Eta zail da, enetako ere zail. Baina andre horrek zoragarriki erdiesten zuen!

Oyhamburu eta Etorburu koruekin, azken ametsak betetzeko parada ukan zenuen.

Ene amets bat izan da beti Georgia bisitatzea, eta azken bi koru horiekin hara izan naiz. Bi aldiz.

Erraten da gure kantuetan, ohituretan eta paisaian, Georgian antza dugula...

Arrunt! Baina gu baino kultura aise gehiago badute: behin taxi-gidari batek erran zigun, «*Zuek euskaldunak zarete? Gure ahaideak, beraz!*»... Uste duzu Parisen edo Baionan georgiar bati norbaitek hori erran lezakeela? Eta maite dute besta egitea eta edatea, eta dantza...

Beraz, moskoldunak...

[Irriz] Bai, moskoldunak, guk hola erraten genion gure buaruari!

Ikusgarrien ondotik, beti oturuntza egiten zenuten, ontsa bustia... Memento sakratua, ezta?

Eta baitezpadakoa! Ezin da bertzela egin. Ezin duzu amatur bati galdegin urte guzian errepiketara etortzea eta dantzatzea hari deus eman gabe. Sari bat behar da, eta hori afari on bat zen, eta ontsa irri egiten genuen. Bai, biziki moskoldunak ginen!

Bai, jatekoak presentzia nabarmena du zure kroniketan, baduzu alde gormant bat... Zerbait ez zaizu gustatzen?

Euskaraz ez dakit nola den... *salsifis*, puf! Badakizu zer den?

Ez, batere ez.

Eta *céleri, céleri* ez zait batere gustatzen. Bertzenaz denetarik jaten dut.

Eta zure jateko estimatuena? Amestutako menu bat?

Hemengoa, itsasoa eta mendia uztartzen dituen. Ostrak hasteko, eta gero haragi puska eder bat. Hori da.

Irratiko ofizioa aipatu dugu, eta egun paperezko boza duzu, idazten eta idazten ari zara deskantsurik gabe...

«Ene lehenbiziko liburua plazaratu nuen: *La revanche de Bakounine*. XIX. mendean, jadanik Bakuninek erraten zuen sozialismoa askatasunik gabeko presondegia zela»

Bertze amets bat zen hori. Georgiara joatea amets bat, eta idaztea bertze bat. Ikasketak guti egin ditut, eta alderdi komunistan hasi nintzen idazten. Orduan nuen ene lehenbiziko liburua plazaratu: *La revanche de Bakounine*. Marxen eta Bakuninen arteko borroka latza zen, eta horri buruz idatzi nuen. XIX. mendean, jadanik Bakuninek erraten zuen sozialismoa askatasunik gabeko presondegia zela... Beraz, aitzinetik jakin zuen zer izanen zen estalinismoa, eta nik partidua utzi baino lehen ene kontuak zuritu nituen komunismoarekin.

Gero euskal abizenak jorratu dituzu bertze liburu batean.

Horretaz dolu naiz.

Zergatik?

Ukan ditudan intelektualen kritikengatik... oi ai ai ai!

Eta bereziki satisfos sentitzen zara *Dialogue avec mon journal* liburuarekin, ezta?

A bai, horrekin bai. Bereziki maite dut. 1942-1946 urteak oso inportanteak izan direlaketz enetako.

Nahiz eta zure urte ilunak izan?

Partez bai. Baina alaiak aldi berean.

Zertarako idatzi?

Etorki, Oyhamburu eta Etorburu koruak bukatu zirenean, norbaitek aholkatu zidan idaztea, ene memoriak idaztea. Eta enetzat dut idazten lehen-lehenik; beraz, ez dut deus gorde nahi, zeren eta uros bainaiz gero dena irakurtzen dudalarik.

Zure burua hobeki ezagutzeko ariketa, berdin?

Ez hainbertze. Ene buruari galdera gehiago pausatzeko gehienbat, justuki zuk pausatzen dituzun galderak: erlisionez, heriotzaz, adiskidetasunaz, eta abar.

Goxatzen zara idaztean?

Azkarki! Hizkuntza lantzerantz bortxatzen baitut ene burua. Euskaraz bereziki, beti nahi dut euskara ona eman.

AZKEN OROITZAPENAK

Mementorik hoberenak koru-gidari gisa...

Oroitzapen on franko bada. Behin izan ginen San Petersburgon, 72 kantarirekin, eta horien artean baziren 30 bat tenor, soprano eta baxu bikain, eta San Petersburgoko kaperan kantatu genuen, euskaraz eta errusiarrez. Errusiako publikoa aski zorrotza da, baina hala ere arrakasta ukan genuen eta hori izan zen ukan dudan korurik hoberena. Bertze oroitzapen onak baditut, baina bereziki azken urteetan, oroz lehen Oyhamburu eta Etorburu koruekin. 60 eta 80 kantariren artean bildu ginen eta 1993an bira bat egin genuen Estatu Batuetan, apoteosia zen hura!

Zure iduriko, gure artean, euskaldunen artean, badira boz paregabeak?

Bai, dudarik gabe. Gaitzekoak izan dira eta badira. Plácido Domingo, konparazione, bere ama euskalduna zen eta ahots izigarria zuen. Ainhoa Arteta eta Fagoaga, sekulako

tenorra! Eta Gaiarre, ai Gaiarrerren boza... hori urrezkoa zen! Paregabea!

Eta zure koruan?

Ukan dut ahots eder bat, Olazena. Julian Olaz, Iruñekoa. Eta kontatu ziguten 1936an fusilatze kotan izan zirela, baina zuen bozari esker ez zutela egin. Errepublikanoa zen, baina karlistek musika maite zuten eta hortakotz salbatu zen. Oroitzen naiz Guridiren soloarentzat «*Ni deitzen nük Beñat Mardo*» kantatzeko, nük hori ahoskatzeko xiberotarrez... zail izan zitzaion *pamplones* horri!

Eta zein da gehien hunkitzen zaituen abestia?

Bi arrapostu: airearentzat, xiberotar aireak. *Oh la la la la la...* [mirespen hasperena botaz]. Ez bakarrik airea, kantatzeko manera ere bai. Basa kantatzea... [Zuberoako azentuarekin]. Eta bigarrenik, harmonizazioak, eta hor Guridi enetzat handiena izan da, gero Esnaola, Zubizarreta, Aita Donostia. Eta orain, ene ustez, oraingo eskolan batzuk disonanteegiak dira eta sobera garaikideak, baina Javier Busto biziki ona da, zeren eta zailena erdietsi baitu: badaki euskal kutsua mantentzen disonantea izanez.

Eta memento musikal bat...

«*San Josef en ermitan, desertian gora da...*» [kantatzen hasten da, ozenki], nik gaizki kantatzen dut hori, baina imajina eza-zu 14 urteko mutiko batek Baionako antzokian nola kantatu zuen Eusko Ikaskuntzaren kongresuan... 1948an antolatzaile guzien aitzinean, Barandiaran, Etxabe, Manu Sota, Monzon... Eta lehen saria irabazi zuen. Errexki! Hori bai markatua daukat ene memorian. Aire originala bikaina zen eta kantatzeko manera ere bai.

Nor zen izar hori?

Mutiko hark Accoce zuen izena, Akoz euskaraz. 14 urte zituen eta oroitzen naiz Larrainekoa zela.

Eta gidatuz, musika zure eskuetatik atera zitzaizun...

Hola sentitu nuen bai, eta gainera ene kantariak partizio gabe kantatzen zuten; beraz bazen osmosi bat kantarien eta ene artean, badakizu, hori izigarria zen! Segitzen ninduten eta erdiak ez zekien musika irakurtzen eta bertze erdiak bai, baina partizioa ikasten zuten eta ikasi ondoan ez zen gehiago partiziorik behar.

Erran nahi duzu zuen artean sortzen zela batasun bat...

Bai, hori da, batasun mota bat. Eta badira koruburu batzuk ni bezalakoak direnak, eta partiziorik gabe gidatzen dutenak. Baina Hegoaldean badira koru anitz partizioarekin kantatzen dutenak.

Eta zure xamarrota zuria jantzirik beti...

Lekeitioko xamarrota da hori, baina han koadroduna omen da, berdea eta beltza, baina enea zuria da eta Arrue margolariak egin zigun dekoratu batetik hartu nuen.

Elegantzia inportantea izan da beti zuretzat.

Bistan da!

Behin norbaitek galdegin zidan zein zen Filipe Oihanburu, eta ez dakit zergatik erantzun nion: hiztegi bat hartu eta elegantzia hitza bilatu, hor kausituko duzu Oihanburu...

[Irriz] Milesker defnizioarengatik. So egizu, iruditzen zait Mendebaldeko jendea, bereziki Parisen, beltzez janzen dela eta horrek zerbait erran nahi duela. Baina joaten bazara Guatemalara han ikusiko dituzu huipil indiarrak biziki kolore ederrekin, edo joaten bazara Indiara ikusiko dituzu hango emazteak kolore anitzekin. Eta Parisen denak beltzez, marroiz, edo grisez... Baina kolorerik ez... Eroak dira! Picasso ez da existitzen ala? Eta kolorea? Biziki garrantzitsua da. Nik maite dut kolorea eta maite dut edertasuna. Beraz, taula gainera igatean, antzoki handi edo ttipi batean, berdin da, jendeak pagatzen du, beraz behar diegu ikusgarri bat eman. Eta ez

bakarrik dantza, baina ere jantziak, musika... dena da inportantea. Beraz, gure ikusgarrietan baziren beti gorria eta berdea, bistan da, beltza eta zuria ere bai, baina beti dena kolore.

Zuri buruz film labur bat egin nuen eta *Galtzerdi berdeak izena jarri, behin hola ikusi baitzintudan, elegante jantzi-ta, galtzerdi berdeekin...*

Bai, baditut galtzerdi berdeak eta noiztenka janzten ditut.

... eta pentsatu nuen zein zaila den galtzerdi berdeak konbinatzea, baina zuk lortzen zenuen.

Kolorea inportantea da, edo bederen ene ustez kolorezko detaile bat. Oroitzen naiz behin Erronkariko jantziekin dantzatu ginela. Doi-doia estilizatuak ziren eta Erronkarin usu nahasten dute gorria ubelarekin, baina ez gehiago, eta guk dena egin genuen Indiako arrosa kolorez, ubelez... Hau da, kolore berri batzuk asmatu genituen jantzientzat... Detaile ttipiak baizik ez ziren, baina bertze aire bat ematen zieten jantziei... kolore horiekin trajeak biziki ederrak baitziren. Emazteek bigarren gona kolorezkoa zuten eta gizonek palto bat bazuten zuria, eta galtza bat beltza, ederra zen!

Gustatzen zait galdetzea zein izan diren euskal kulturarako hiru figurarik inportanteenak. Eta arrapostuetan Jorge Oteiza, Koldo Mitxelena eta Mikel Laboa dira gehienik agertzen. Baina menturaz Hegoaldetik ikusiegia da... Beraz, zure unibertsoan?

Lehena Monzon, dudarik gabe. Bere bizi guzian bere ideiak defendatu zituelakotz eta eguneroko bizian irri egiten zekielakotz. Sutsuki abertzale zen, baina bazekien irri egiten, eta hain da garrantzitsua hori, gauzak erlatibizatzen dira horrela. Eta elegantzia ere bazuen. Aipatu dugun bezala, harentzat ere elegantzia inportantea zen... Zeren eta usu erraten baitidate: «*Anarkista zara eta beztitzen zara atorra elegante batekin eta ttattarrarekin...*». Eta bai, anarkista naiz eta *lord* ingeles baten gisan janzten ahal naiz... Pena dut oraingo gazte modernoak

zenbat eta itsusiago jantzi hainbat eta gehiago kontent baitira. Baina Telesforo Monzonek bazuen elegantzia, eta ez bakarrik janzkeran, baizik eta elegantzia morala ere bai.

Elegantzia morala, hori interesgarri zait, zertan datza?

Monzonen kasuan? Presuna biziki zuzena zen, bistan da. Ez zukeen gauza itsusiak egitea maitatuko. Hortakotz urruntzen hasi zen ETAz. So egizu, horren harira gogoeta polit bat leitu dut berrikitan liburu batean, Albert Camusen pieza batean. Pertsonaiak ari dira eztabaidatzen ea desfilatzen ari delarik Errusiako Duke Handia hil behar denetz ala ez. Baina desfilatzen ari den zalgurdian haur batzuekin da, eta laborari batek erraten du ezetz, ez dela hil behar, haurrak hiltzea krimena baita. Beraz, mugak badirela erakusten digu eta uste dut Monzonek bizirik iraun bazuen ETari on egingen ziola. Segur.

Banekien Monzon hautatuko zenuela lehen postuan, baina kurios nago nor dabilkion atzean...

Marc Legasse, dudarik gabe. Zergatik? Iparraldeko lehen abertzaleetarik bat izan baitzen, baina ez klasikoa, hark jandantik frogatu baitzuen aldi berean abertzale eta anarkista izan zitekeela. Bere bizi guzian herriaren alde borrokatu zen, bere luma zorrotzarekin, bere paregabeko ironiarekin. *Aintzina* bere diruaz sortzen lagundu zuen. Gero, *Hordago* agerkari ttipian baina umorez betean publikatu zuen, gure etsai guzien kontra. Eta hondarrean bilakatu zen denek ezagutzen dugun idazle handia, Hegoaldean gehiago publikatua hemen baino.

«Lehena Monzon, dudarik gabe. Bere bizi guzian bere ideiak defendatu zituelakotz eta eguneroko bizian irri egiten zekielakotz. Eta elegantzia ere bazuen, ez bakarrik janzkeran, baizik eta elegantzia morala ere bai»

Telesforo Monzon, Marc Legasse eta...

Erranen nuke Likiniano, bai, Likiniano. Ukan dut kantari gisa Oldarran eta badut istorio labur bat, bere nortasuna erakutsiko dizuna. Oldarra koruan bazen Peio Petit, Miarritzeko auzapezaren semea. Aita eskuinekoa zen, aski frankista, baina Peiok gurekin kantatzen zuen, denak onartzen baikenituen. Eta batzuetan bazituen epilepsia-krisiak, kantatzen genuen bitartean... Eta nork zuen laguntzen eta lurretik altxatzen? Ba, Likiniano anarkistak! Eta bere Arrasateko euskara ez nuen konprenitzen baina figura bat zen, zinez! Eta bitxia da, bere bizi guziaz anarkista izan zen gizon hori, baina bukaeran abertzaletu zen, badakizu, ETA lagundu zuen...

Bederen sugearen eta aizkoraren sinboloa sortzen...

Bere ideia anarkistak inportanteak ziren, baina nazio bat eraikitzea ere pentsatzen zuen.

Haren biografian, Pilar Iparragirrek kontatzen du nola Miarritzen, borroka baten ostean, jujearen aitzinean Likinianok deklaratu zuen: «*Nehork ez nau atzerritarra deitzen ene herrian*».

Eta hemen hil zen, Miarritzen. Deabruen karatera zuen. Baina zinez figura bat zen Likiniano.

HIZKUNTZA ETA HERIOTZA

Euskaldunak topatu dituzu denetan... Atenasen Jean izeneko kardiologo bat; Beiruten Ferras deitura zuen ostalari donibandar bat; Pretorian hazpandar bat, Etxeberri izeneko... Nor izan zen zuretako ustekabe handiena?

Kasu interesgarri bat daukat kontatzeko: bazen bat Ameriketan, Idahon... ez Idahon, ez, baina hurbil. Beno, berdin da non. Bere istorioa harritzekoa da. Pobrea zen, biziki pobrea

euskaldun anitz bezala, eta artzain gisa ari zen, baina egun batez bere pentzean petrolioa atzeman zuten eta bat-batean aberastu zen! Eta oroitzen naiz harekin banku batean sartu ginela, gure laguntzeko prest baitzegoen, eta pasatzean banketxeko lankide guziak: «*Hello Mister John*», «*Hello, how are you?*», eta kapelua kentzen zuten haren agurtzeko. Bai, bizi-ki aberatsa zen eta gure biran lagundu gintuen anitz, anitz, anitz... Hotela, dena pagatu zigun, eta egun batez ikusgarria hasi baino lehen ikusi nuen gure gizona taula gainean... jatsa pasatzen ari! To! Milionario bat bere adiskide euskaldunentzat taula gaina garbitzen!

Irudi ederra, baiki! Eta nongoa zen?

Baxenabartarra. Ez dakit nongoa zehazki... Urruti deitzen zen, bai. Eta Ameriketatik partitu aitzin izkiriatu zigun oso letra polita, euskaraz eta frantsesez. Zinez hunkigarria! Bai, gizon handia zen, jada zendua da maluruski. Bertze batez ere oroitzen naiz, hau ere Ameriketan suertatu zen baina bertze bira batean. Brooklynen dagoen Euskal Etxera gonbidatuak ginen afaltzera eta han gertatu zen 100 urteko emazte euskaldun bat gure mahaikide! Hamasei urte zituenez geroztik Euskal Herritik kanpo bizi zen baina euskara ez zuen batere galdu, ez eta apetitua ere! Nola mintzatzen zen, eta nola jaten zuen! Ikustekoa zen!

100 urte, zu ailegatzear zaude...

Bai, zura hunkitzen dut [bere burua hunkituz], zura hunkitzen dut [elkarrizketatzailearen burua hunkituz], zura hunkitzen dut [mahaia hunkituz]...

Baina zure katuak bezala zazpi bizitza dituzula erran genuen. Oraindik ez dakigu zenbat gastatu dituzun...

Auto-istripu bat, moto-istripu bat, berriz ere auto-istripu bat... Gero hiru aldiz ene buruaz bertze egitera entseatu nintzen, entsegu larriena 1957an izan zen...

«Gibelera egiteko
parada banu, gizon
doblea izan ordez
maitatuko nuke alde
bakar batean finkatzea,
erran nahi baita edo
euskal kulturaren edo
Frantziako politikan»

bonne santé». Orduan hiltzea igual zait, bertzeentzat izanen da sufrimendua, ez enetzat, baina nik sufritu gabe, otoi. Hori da izigarria, eritasuna eta sufrikarioa, eta bai, orain arte xantza ukan dut.

Baina heriotzaz beldur zara?

Ez hainbertze, ez hainbertze. Badakizu, hasi naiz pentsatzen zer koral ederra ukanen nukeen... Gainean edo beherean... Zer koral ederra ukanen nukeen... Zenbat tenor... Julian Olaz, Nekane Lasarte... Zer ahotsak!

Beraz, haratago denari atea irekitzen diozu?

A, nork daki! Nik ez dakit fitsik. Harritua naiz eta okaztatua jendeek elkar hiltzen baitute ezagutzen ez duten zerbaitentzat. Nehor ez da berriz etorri hor gainetik errateko Mahoma dela egiazko jainkoa, edo Jesukristo dela egiazko jainkoa... Nehork ez daki! Bizia heriotzaren misterioa da! Nehork ez daki! Eta elkar hiltzen dute eta erraten dute nik badakit Allah dela egiazkoa, eta bertzeek ezetz, Jehovah dela... Zer lotsa! Elkar hiltzea horrentzat! Baina ez, ez dut federik. Zuk sinesten duzu? Ez sobera hala ere?

Astelehenetan bai, astearteetan ere bai, baina asteazketan ez...

Sei dira orotara, beraz bakar bat geratzen zaizu... 100 urtera ailegatuko zara?

Ez dakit, araiz! Egun horretan zatoz ene ikustera.

Heriotzari pentsatzen duzu?

Bai, bistan da, ez nuke nahi, baina baitezpadakoa da. Norbaitek, ez dakit Woody Allenek edo holako batek erraten zuen, «*Je veux bien mourir, mais en*

[Irriz] Nik ez dakit zer dagoen gero, beraz ez dut horri pentsatzen. Nahiko nuke afera hori konpondu, baina ezin da konpondu.

Eta zoriontasunean... hor fedea mantentzen duzu?

Badakizu, zahartasuna heltzen delarik eta ikusten duzularik ezin duzula gehiago deus, izan zarelarik... gogorra da hori.

**Baina zuk segitzen duzu dantzan... Erran nahi dut: egu-
nero zoaz igerilekura, goizero ibiltzera, maiz zinemara...
95 urtetan!**

Bai, eta bereziki segitzen dut ene buruaz aparte diren gauzei interesatzen. Politikari interesatzen naiz, baina nazkagarri bilakatzen ari da, Trump, Putin... [nazka jestu bat].

Eta kulturari ere bai...

Maite dut liburu on bat irakurtzea, film on bati so egitea, hori inportantea da. Zaharrei behar zaie aholkatu beren baitarik ateratzea.

Beraz, zure bizitzarekin kontent zara?

Bai, baina gibelera egiteko parada baldin banu, gizon doublea izan ordez maitatuko nuke alde bakar batean finkatzea, erran nahi baita edo euskal kulturari, hau da dantzan eta koruetan, edo Frantziako politikan. Baina ez nuke nahi bizi ukan dudan esperientzia errepikatu eta gauzak hain berduratuak sentitu.

**Eta zure zoriontasunean, emazteak inportanteak izan dira,
ezta?**

Emazteak? Eta nola! Zer bozkarioa! Emazte eder bat, inteligentea eta amodioa ongi egiten dakiena. Zerua da hori! Zerua! Emaztearen edertasuna! Jainkoa existitzen da ikusten duzularik emazte bat biziki-biziki ederra. Eta izpiritu bat duena eta inteligentea dena... Hor sinisten ahal duzu Jainko bat badela! Hara, hori sortu du Jainkoak!

Eta paisaiak...

A, baita ere! Txingudiko badia, udan, gaueko zortzietan, eguzki sartzean... a, bai! Eta Goldaratz! Beti Goldaratz!

Zu biziki hiritarra izanki, azken boladan ikusten dut naturarekin lotuago sentitzen zarela...

Gero eta gehiago, bai. Aise gehiago. Poza ematen baitu. Emazteen edertasunak poza ematen dizu, baina bazterren edertasunak ere bai.

Finitzeko, zuk gehienik egin didazun galderarekin bukatu nahi nuke.

Nik zuri?

Bai. Etxe honetara etorri naizen aldi oro, akordatzten naiz beti galdera bera pausatzen zenidala...

Eta zein zen?

Ea euskara salbatuko den...

A bai, hori da ene kezka nagusietako bat.

Eta orain nik galdera bera egiten badizut...

«Mintzaira bat salbatzeko eliteek hitz egin behar dute, eta euskara sano eta garbi batean idatzi eta herriarentzat egin behar da hori, herriak konpreni dezan»

Ez naiz hain optimista; bistan da, haur askok ikasten dute euskara, baina hogeitaz dituztelarik zer gertatzen da?... Bilboko karrketan... Donostiako karrketan, pixka bat hobeki... Iruñeko karrketan... Mintzaira bat salbatzeko eliteek hitz egin behar dute, eta euskara sano eta garbi batean idatzi eta herriarentzat egin behar da hori,

herriak konpreni dezan, *Herria* aldizkarian egiten den bezala, eta ez bertze hedabideetan baliatzen den euskararen...

Beraz, euskara salbatuko da?

Ez dakit, oxala bai! Diferentzia ikusten da katalanarekin, adibidez. Katalunian aberatsek ere hitz egiten dute katalanez.

Bai, baina, so egizu, estatistika guzien kontra, zu eta biok hemen, Miarritzeko egongela ttipi batean.... euskaraz ari gara...

Bai, egia da.

Eta egongela berean zuk astean behin euskarazko klaseak ematen dituzu...

A bai, hori ere bai. Lehenik hamar bat ginen. Orain lau gara, baina badu sei urte lau horiek enekin segitzen dutela... Horiek dira fidelenak. Eta beti gauza bera erraten didate: ez dugu euskara aditzen karriketan... Baina bai, irakasle lana biziki gustatzen zait! Pasioz eta suhartasunez bizi dudan aseteroko esperientzia da.

Makeako hilerrian atzeman nuen epitafio bitxi bat. Emazte baten hilobian izkiriaturik, urrezko letraz: «*Euskalduna sortu naiz, euskalduna hil naiz*».

Ederra da hori! Eta hunkigarria! Maluruski nik ezin dut erran euskalduna sortu nintzela, baina bai hala hilen naizela.

Bai, eta azkenean elkarrizketa gehien-gehiena euskaraz egin duzu.

Eta bai! Euskarari atxikia, hil arte! 🍷

[Zuzenketa eta itzulpena: Joana Pochelu]

KRONOLOGIA

1921

Ekainaren 26an Argelès-Gazosten (Bigorre) jaio zen.

Hiru hilabete zituela, familia Montevideora joan zen bizitzera. Zortzi urtez egon ziren han.

1930

Familia Parisera joan zen bizitzera, 1939ra arte.

Oporrak Hendaian pasatzen zituen osaba-izeben etxean.

1939

Aita erretretan sartu zenean, Miarritzera itzuli ziren bizitzera.

Urte horietan ezagutu zituen Jontxu Hillau eta Piarres Landaburu txistulariak, Arrangoitzeko markesaren semea Michel, Eresoinkako Miguel Saseta eta euskal iheslariak –Sota, Urresti, Monzon...–. Harreman horien ondorioz euskaltzaletu eta abertzaletu zen.

1942

Olaeta taldean sartu zen, akordeoi jole eta dantzari gisa. Segundo Olaeta iheslari bizkaitarrak zekizkien dantza guztiak irakatsi zizkion. Alemanek Atlantikoko Harresian lan egitera deitu zutenean Parisera ihes egin zuen, ezkutuan bizitzera. Musika eta dantza ikasketak ondu zituen. Parisen euskal ikasle batzuek sortutako Errepika taldean aritu zen kantari eta dantza irakasle.

1944

Miarritzera itzuli zen.

1945

Olaeta dantza taldearen zuzendaritza artistikoa hartu zuen, eta izena aldatu zion taldeari: Oldarra. Koreografia, musika eta dantza ikuskari ugari eskaini zituzten ondoko zortzi urteetan.

1946

Larresoron, Ezpeletan eta Alduden egonaldiak egin zituen euskara ikas-teko. Oldarra taldeko iheslariekin mintzatuz ere hobetu zuen euskara.

1948

Eusko Ikaskuntzako idazkari izendatu zuten. Eusko Ikaskuntzaren 1948ko zazpigarren kongresuaren antolaketan hartu zuen parte, Telesforo Monzon eta Manu Sotarekin batera. ‘Quelques mots sur les danses basques’ eta ‘Les néologismes outranciers de l'école sabinienne’ hitzaldiak eskaini zituen kongresu hartan.

1949

Oldarra taldeak Bordelen, Parisen, Hego Euskal Herrian, Madrilan, Belgikan, Dinamarkan, Suedian eta Venezian eskaini zituen emanaldiak.

1952

Oldarrako Jakes Abeberri eta Jacques Hualde kideekin atxilotu zuen poliziak Bilbon, taldearen emanaldi baten ondoren.

1953

Hainbat desadostasunek sortutako zatiketaren ondorioz, Oldarraren zuzendaritza artistikoa eta taldea utzi zituen. Taldearen erdia berarekin joan zen eta Etorki kantu eta dantza talde profesionala sortu zuen.

1954

Pariseko Champs-Élysées antzokian hasi zuen Etorkik bere ibilbidea. 30 urtez, euskal dantzan eta balletean oinarritutako ikuskariak eskaini zituen munduan zehar, lau kontinente, 31 herrialde eta 28 hiriburutan.

1956

Parisen bizi zela, Radio France d'Outre-mer irratian sartu zen animatzaile, errealizadore eta esatari lanetan. Zazpi urtez jardun zuen bertan. Frantziako alderdi komunistako kide egin zen.

1964

Alderdi komunistak Pariseko eskualdeko Vitry-sur-Seineko kultur etxeko zuzendari izendatu zuen. Hiru urtez aritu zen.

1968

Alderdi komunistak utzi zuen, Pragako gertakarien ondorioz. Bakuninen irakurketetatik abiatu, anarkista bilakatu zen.

1975

La revanche de Bakounine ou de l'anarchisme à l'autogestion (Paris: Entente) bere lehen liburua argitaratu zuen.

1976

Euskal Herrira itzuli zen, eta hemen bizi da orduz geroztik.

1980

L'irréductible phénomène basque (Paris: Entente).

1981

L'esthétique dans la danse basque (Bidart: Lauburu).

1990

Oyhamburu abesbatza sortu zuen, eta 1998ra arte zuzendu. Tbilisi eta San Petersburgon aritu ziren, besteak beste.

1991

Euskal deituren hiztegia. Dictionnaire des patronymes basques (Oza-ze-Zühara: Hitzak).

1994

De Biarritz à Tbilissi en passant par Bogota. Chroniques des années saltimbanques 1942-1994 (egile editore).

1996

Biarritz. Promenade océane (Miarritze: Casino de Biarritz).

1998

Euskadi. Pays des Basques (Paris: Umea).

1999

Etorburu abesbatza sortu zuen, eta 2008ra arte zuzendu. Quebec eta New Yorken aritu ziren, besteak beste.

2001

Dialogue avec mon journal. Un jeune séparatiste basque dans le Paris de l'Occupation (Miarritze: Atlantica).

2008

De Tbilissi à Getaria en passant par New York. Suite (1995-2007) des Chroniques saltimbanques (1942-1994) (egile editore).

2011

Dictons Sagesses et Proverbes basques (Clermont-Ferrand: De Borée).

L'Euskara, la langue basque (Clermont-Ferrand: De Borée).

Miarritzeko Malandain balletak ekoitzitako *Oroitzen naiz...* ikuskarian hartu zuen parte, Jean Nesprias eta Koldo Zabalorekin batera.

2013

Xabi Molia zuzendariaren *Les Conquérants* filmean Ramuntxoren rola jokatu zuen.

GAIAK

97 Justizia trantsizionala Euskal Herrian
Amaia Alvarez Berastegi

Justizia trantsizionala Euskal Herrian

Amaia Alvarez Berastegi

*Zuzenbidean doktorea eta UPV/EHUko Kazetaritza
Saileko ikertzailea*

Justizia trantsizionala aipatzen duzunean, jendeak arraro begiratzen zaitu. Jakin-mina erakusten dute batzuek, eta erabateko adostasuna edo desadostasuna besteek. Kontzeptuak ez du inor epel uzten: 2012an, ezker abertzaleak txosten batean «trantsiziozko justiziarren» beharra aldarrikatu zuen,¹ eta harrezkero Espainiako gobernuak behin baino gehiagotan egin dio uko justizia trantsizionala ezartzeari.² Akademian ere, kontra eta aldeko iritzia jaso dira. Bengoetxeak (2013), adibidez, justizia trantsizionala eta arrunta nahasten dituen eredu baten alde egin du, eta Varonak (2014: 328), bere partetik, justizia mota hori Euskal Herrian aplikatzearen inguruko zalantzak agertu ditu. Gaia hor dago, nahiz eta, batzuetan, zehazki zeri buruz ari garen oso ongi ez dakigun. Izan ere, kontzeptua bera ere nahiko zehaztugabea da.

Kolonbia, Hego Afrika edo Argentinako kasuak burura etortzen zaizkigu justizia trantsizionala aipatzen dugunean, baina kontuan hartu beharra dago kontzeptua asko zabaldu dela azken hamabost urteotan (Gready 2010; Reiter eta Zamora Surian 2015). Madingozuren (2010) ustetan, justizia trantsizionalaren inguruko «enpresa» edo «industria» bat sortzen ari da nazioartean. Memoria eta biktimen inguruko eztabaidekin

batera zabaldu da kontzeptua Euskal Herrian, eta, gaur egun, euskal gatazkaren beraren eta horri lotutako errelatu edo kontakizunen aferak islatzen ditu justizia trantsizionalari buruzko eztabaidak. Badirudi, ordea, eztabaida horretan justizia trantsizionalaren esanahi eta inplikazioak gehiegi sinplifikatu direla. Alegia, ba al dakigu justizia trantsizionala zer den, eta are gehiago, kontzeptua gaur egun nazioartean nola erabiltzen den? Galdera horri forma ematen saiatuko naiz artikulu honetan, justizia trantsizionalaren beraren inguruko eztabaidak Euskal Herrira ekartzen saiatuz, euskal trantsizioaren berezko ezaugarriak nabarmenduz eta, azkenik, justizia trantsizionalaren markoa aplikatzearen inguruko hausnarketa eginez.

Eztabaidaren ardatz teorikoak Euskal Herrian

Berez, justizia trantsizionala kontzeptu zaila da definitzeko, eta oinarri teoriko sendoen beharrean dago (Roth-Arriaza eta Mariezcurrena 2006). Oinarri horien beharra dela medio, Posner eta Vermeule-k (2003-2004), adibidez, justizia trantsizionala diziplina edo azpidiziplina bezala zalantzan jarri dute, eta Bell-ek (2009) argudiatu du egoera politiko zehatzen menpe dagoen kontzeptua dela eta, beraz, ezin dela diziplina bezala ulertu. Hala eta guztiz ere, gero eta gehiago dira kontzeptua erabiltzen duten erakunde eta autoreak. Horietako gehienek justizia trantsizionala marko kontzeptual bezala ulertu dute (Teitel 2000, Winter 2013) edo justizia trantsizionalaren tresnak ikertu eta kontzeptualizatzen saiatu dira (Olsen *et al.* 2010), hala nola, egiaren batzordeak, epaiketak, erreparazioak eta amnistiak. Oro har, giza eskubideen baitan 90eko hamarkadan hedatzen hasi zen diziplina edo azpidiziplina bezala onartzen da, eta Nazio Batuen 2010eko definizioa orokortua dago:

[Justizia trantsizionala da] Iraganeko maila handiko gehiegikeriei aurre egiteko gizarte batek erabiltzen dituen tresna eta prozesuak, ardurak zehazteko, justizia egiteko eta elkarbizitza sustatzeko xedea duten tresna eta prozesuak.³

Izan ere, 2012an Nazio Batuen Erakundeak justizia trantsizionalaren printzipioak bultzatzeko errelatore berezia sortu zuen, hau da, egia, justizia, erreparazioa eta berriro ez errepikatzeko bermeak sustatzeko errelatore berezia.⁴ Harrezkerro, Pablo de Greiff kolonbiarrak betetzen du eginkizun hori; alabaina, Nazio Batuen erakunde eta arau gehienak bezala, *soft law* alorrean kokatzen dira horiek ere eta, beraz, estatuek ez dute printzipio horiek betetzeko legezko betebeharririk.

Testuinguru honetan, Euskal Herrian justizia trantsizionalari buruzko eztabaidak hiru ardatz nagusi dituela esan dezakegu: metagatazkaren afera, biolentzia politikoaren inguruko diskurtsoen nahasketa eta nazioartean kontzeptua normalizatzeko joerak izan dezakeen eragina. Lehen bi ardatzak justizia trantsizionalaren markoa ezartzeko oztopo bezala uler daitezke, eta azkena, berriz, markoa aplikatzeko dagoen malgutasunaren erakusgarri da.

Justizia trantsizionalaren inguruko eztabaidaren gako nagusia, Euskal Herrian, gatazkaren beraren definizioari dagokio. Metagatazkari lotuta dago eztabaida hori, hau da, gatazkari buruzko gatazkari

Metagatazkaren afera

Justizia trantsizionalaren inguruko eztabaidaren gako nagusia, Euskal Herrian, gatazkaren beraren definizioari dagokio. Metagatazkari lotuta dago eztabaida hori, hau da, gatazkari buruzko gatazkari (O'Leary eta McGarry 1995: 1). Justizia trantsizionala, tradizionala, gerra egoeratik bake egoerara eta diktaduratik demokraziara igarotzen ziren herrialdeetan aplikatu zenez (Obel-Hansen 2011: 41), gatazka politiko ukatzen duen orok baztertuko du *a priori* justizia trantsizionalaren aplikazioa Euskal Herrian. Argudio horrek, ordea, bi arazo planteatzen ditu. Batetik, justizia trantsizionala

teorizatzen saiatzen ari diren autoreek argudiatu dutenez, trantsizio politikoa zehazki definitzea ezinezko erronka izan daiteke (García Godos eta Andreas 2010, Engstrom 2013: 41). Haien aburuz, gaur egun demokrazia ulertzeko modu ugari daude eta egoera politiko eta sozialak etengabeko trantsizioan daude. Hau da, ikuspuntu postmoderno klasikotik abiatuta, gaur egun ezinezkoa egiten zaigu trantsizio tradizionalei buruz hitz egitea, hots, gerra-(akordioa)-bakea edo diktadura-demokrazia dikotomietan oinarritzen diren trantsizioei buruz aritzea. Trantsizio hermetiko horien orde, trantsizioak eta biolentzia bera ere modu zabal batean ulertzeko deia egiten dute hainbat autorek (Skaar *et al.* 2015).

Trantsizioaren hasiera eta bukaera zehazki definitu ezin ditugun arren, justizia trantsizionalaren aplikazioa defenditu dute autore berek. Alegia, honako argudioa erabili dute: justizia trantsizionalaren tresnak ez dira zertan trantsizio baten baitan ezarri behar, baina horrek ez du esan nahi iraganeko urraketa larriei aurre egin behar ez zaienik. Hala, De Greiffek (2006) eta Greyk (2010), adibidez, argudiatzen dute justizia trantsizionala ez dela justizia mota berezi bat, baizik eta egoera berezitan gertatu ziren urraketei aurre egiteko tresna bereziak. Estatu demokratiko baten baitan, esate baterako, trantsizioa zehazki definitzeak zailtasunak ekartzen ditu sistema politiko aldaketarik ez delako gertatzen; edonola ere, testuinguru horietan ere iragan historiko edo hurbileko urraketei aurre egiteko tresnak ezar daitezke. Egiazko demokrazia batean edo demokrazia substantibo batean sakontzeko helburua izanen dute justizia trantsizionaleko tresnek kasu horietan (Ní Aoláin eta Campbell 2005).

Euskal gatazka definitzeko moduen aniztasunarekin batera, justizia trantsizionalak bigarren oztopo batekin egiten du topo Euskal Herrian: Espainiako trantsizioaren eta euskal gatazkaren arteko lotura. Horrenbestez, trantsizio paradigmatico bat (diktadura-demokrazia) trantsizio ez-paradigmatiko batekin nahastuta agertzen da euskal kasuan. Bigarren trantsizio ez-ohiko hori ETAk 2011n jardun armatua amaitu

zuen unean koka daiteke, baina, hala ere, dituen ezaugarriei erreparatuz, hasiera eta bukaera argirik ez duen prozesu politiko ez-paradigmatikoa dela ere ondoriozta genezake. Espainiako trantsizioari dagokion justizia post-trantsizionalako prozesu batean murgilduta dago Espainia (Aguilar 2008), eta, memoria historikoaren inguruko ekimenen hedadura ikusita, Euskal Herria prozesu horren parte dela ere esan daiteke. Hortaz, justizia trantsizionalaren eztabaidak Euskal Herrian oinarri eta forma anitzak har ditzake: bi trantsizio ezberdin, elkarri lotutako bi trantsizio, trantsizio bakarra edo trantsiziorik ez dagoela argudiatzen duten ikuspuntuetan oinarritutakoak, alegia.

Biolentzia politikoaren inguruko diskurtsoen nahasketa

Nazioarteko joerari jarraikiz (Robins 2011), iraganari aurre egiteko ekimenak biktimengan zentratzen ari dira Euskal Herrian ere. Biolentziari aurpegiak, izen eta abizenak, jartzeko beharrari erantzuten dio joera horrek. Justizia trantsizionalak, nolahi ere, iraganari aurre egiteko tresnak osotasunean ulertzen ditu, hau da, prozesu politiko baten baitan presoei, gizarte osoari edota instituzioei dagozkien tresnak edo erabakiak hartzen ditu bere baitan. Biktimengan soilik arreta jarrita ere, Euskal Herrian tresnen eta diskurtsoen arteko nahasketa nabarmena dago. Diskurtso ezberdin horiek justizia trantsizionalaren esanahiaren inguruko nahastea areagotu dute. Izan ere, iraganari eta memoriari buruzko politiken baitan, memoria hurbilari, memoria historikoari eta terrorismoari lotutako diskurtsoak aurkitu ditzakegu, eta, nahiz eta horiek guztiak biolentzia politikoari buruz aritu, kasu guztiak erabat bereizita dauden testuinguruetan gertatu izan balira bezala aurkezten zaizkigu. Bereizketa horrek justizia trantsizionalaren printzipioekin talka egiten du, printzipio horiek ez baitute bereizketarik egiten epe historikoen, erregimen politikoaren edo biolentziaren arduradunen arabera (dikta-dura edo demokrazia, edo talde armatuak eta estatuak...).

Alde batetik, aurretik hastapenak eginda bazeuden ere, memoria historikoaren aldeko diskurtsoa 2000. urtetik aurrera hasi zen indarra hartzen. Gutxienez bi mugarri izan ditu prozesu horrek: Espainiako Kongresuak 2002an frankismoaren gaitzespena egin zuenean eta 2007an Memoria Historikoaren Legea onartu zuenean. Harrezkero, politika eta zuzenbide mailan memoria historikoak espero baino pauso gutxiago eman baditu ere, instituzio batzuen, gizarte zibilaren eta kulturaren aldetik *boom* bat egon da memoria berreskuratzearen aldera (Ubeda 2016). Orduetik, Hego Euskal Herriak memoria historikoari lotutako arau propioak garatu ditu. Nafarroan 2013an onartu zuten memoria historikoaren legea, eta Euskal Autonomia Erkidegoan (EAE) hainbat ekimen ofizial abiatu dituzte, 2014an Memoriaren Institutua (Gogora) sortzea, tartean. Ekimen horiek guztiak egia, justizia eta erreparazioaren izenean egin dira, alegia, justizia trantsizionalaren printzipioetan oinarritzen dira.

Beste alde batetik, iraganari eta biolentziari lotuta, biktimen inguruko legedia ere garatu egin da azken urteotan. Lege horiek epe historiko zehatzetan eta estatuaren eta talde armatuen arteko bereizketan oinarritu dira, nahiz eta bereizketa hori modu zehatz batean egitea beti posible

Memoria historikoaren
inguruko ekimen
guztiak egia, justizia
eta erreparazioaren
izenean egin dira, alegia,
justizia trantsizionalaren
printzipioetan
oinarritzen dira

ez den (McGovern 2011). Batik bat ETaren biktimak aitortzeko lehen legea 1999an onartu zuen Espainiako Kongresuak, eta 2011n berrikusi egin zuten. EAEn 2008an onartu zen gisako lehen legea, eta 2010ean Nafarroan. Modu paralelo batean, estatuaren eta talde eskuindarren biktimak errekonozitzeko legedia garatu da azken urteotan. 2012an,

1968-1978 tarteko biktimak aitortzeko dekretua atera zuten EAEn, 2013an horren berrikuspena, eta 2016an, berriz,

1968-1999 tartean poliziaren eta talde eskuindarren biktimak aitortzeko legea. 2013ko dekretua ez ezik, 2016ko legearen kontrako errekurtsioa jarri du Espainiako gobernuak. Gauza bera egin du 2015ean poliziaren biktimak, torturaren biktimak eta talde eskuindarren biktimak aitortzeko Nafarroako Parlamentuak onartu zuen legearekin. EAeko eta Nafarroako erakundeetan biktimen definizioa zabaldu ahala, Madrildik errekurtsioak jarri dituzte. Edonola ere, irizpide gisa, biolentzia politikoaren biktimak aitortzeko legediak demokrazia eta diktadura garaien arteko bereizketa egiten du, eta biolentziaren arduradunen definizioa erabiltzen du biktimak definitzeko.

Memoria historikoa eta memoria hurbila bereizteko ahaleginak agerikoak dira, beraz. Argi dago biktima bakoitzaren kasua berezia dela eta testuinguru eta kasu guztiek dituztela ezaugarri propioak. Hala ere, biolentziari eta prozesu politikoei hasiera eta bukaera zehatzak jartzeko ahalegina ikusten da lege horien atzean eta, arestian esan bezala, gauzak (epeak, biolentzia, trantsizioa) marra lodiekin bereizteak albo batean utz ditzake testuinguruen eta prozesuen konplexutasunak. Bestalde, biktimak izen-abizenekin aitortzeko eta beharrezko erreparazio neurri zehatzak, indibidualak, hartzeko, beharrezkoa izan ohi da marra batzuk jartzea legedian, irizpide batzuk zehaztea; hau da, aitortza juridikoa eskaintzeko prozesuak abiatzeko irizpide zehatzak beharrezkoak dira. Dena den, prozesu politikoak ezin dira plano linealetan ulertu, lehen esan bezala, trantsizioaren hasiera eta bukaerak zehazteko zailtasunak nabarmenak baitira. Izan ere, Euskal Herriaren kasuan, epe historikoen arteko bereizketa zehatzak zailtasun ugari dakartza, batez ere hainbat aktore, praktika eta biolentzia *pre* eta *post* 1978 direla kontuan hartuta. Legeak konplexutasun horiek guztiak kontuan hartzeko esfortzua egin beharko luke, osotasun baten baitan kokatu nahi badugu.

Hala ere, gaur egungo lege horien guztien oinarrian egia, justizia eta erreparazioa daude; alegia, justizia trantsizionalaren printzipioak. Hortaz, justizia trantsizionala esamoldea

erabiltzen ez bada ere, diziplina edo azpidiziplina horri lotuta dauden neurriak direla ondoriozta genezake. Lege horiek guztiak justizia trantsizionala ote diren ala ez eztabaidagarria izan daiteke; batzuek izanen dira, beste batzuek ez. Nolanahi ere, neurri horiek justizia trantsizionalaren markotik aztertzen baditugu, ikuspegi orokorrago baten beharra ikusten da, biktimgandik harago doan ikuspegi bat eta trantsizioa(k) eta urraketak modu zabalean ulertzen dituenena. Halaber, justizia trantsizionala legezko pentsamol-detik harago doan zerbait dela ere kontuan hartu beharra dago (McEvoy 2007). Justizia modu zabal batean teorizatu du justizia trantsizionalaren teoriak, *bottom-up* edo herri mugimenduak eta sorkuntza kulturalak egiten dituen esfortzuak integratzeko ahaleginetan (Lundy eta McGovern 2008, McEvoy eta McGregor 2008). Marko horren ikuspegitik, bada, egia, justizia eta erreparazioaren rola ez dago bakarrik legelarien eta parlamentarien esku.

Aktoreen, faktoreen eta ondorioen aniztasuna dela medio, iraganari aurre egiteko ekimen guztiak zaku berean sartzea ez da gauza erraza. Marko kontzeptual bezala, justizia trantsizionalak tentsioen bitartez azaldu ohi ditu iraganari aurre egiteko prozesuak (Roth-Arriaza eta Mariezcurrena 2006). Kontuan hartzen ditu, adibidez, legeak eskatzen duen zehaztasunaren eta justiziaren kontzeptuaren zabaltasunaren arteko talka, edota honako kontzeptu hauen arteko talkak: bakea eta justizia, eskubide indibidualak eta kolektiboak, nazioarteko giza eskubideak eta tokiko kultura, elite politikoen eta herritarren interesak. Euskal Herriaren kasuan, gatazka politikoa egon dela ukatzen dutenen eta egon dela argudiatzen dutenen arteko talka gehitu behar zaio eskemari, metagatazkaren auzia.

Kontzeptuaren normalizazioaren eragina

Euskal Herriaren eta justizia trantsizionalaren arteko harremana kokatzeko, kontzeptuaren beraren normalizazio

prozesua kontuan hartu behar dugu. Teitelek (2003) Nazioarteko Zigor Auzitegiaren sorrera aipatzen du normalizazio horren erakusgai. Hau da, haren aburuz, gerra delituak eta nazioarteko delituak epaitzeko adostu zen Erromako Estatu-tuak (1998) –gerora Nazioarteko Zigor Auzitegia sortu zuenak– justizia trantsizionala normalizatu dela erakusten du. Gaur egun Nazioarteko Zigor Auzitegiak duen sinesgarritasun krisiak, ordea, etorkizuna alda lezake zentzu honetan (Chinedu Okafor 2014). Elsterren (2004: 2) ustetan justizia trantsizionala demokrazia bera bezain zaharra bada ere, Teitelek argudiatzen du kontzeptuaren hasiera Bigarren Mundu Gerraren osteko Nurenbergeko epaiketetan kokatu behar dugula.

Justizia trantsizionalaren kontzeptua, edonola ere, epaitegietatik harago eta legezko ikuspuntutik harago doa, arestian azaldu bezala. Gaur egun asko dira justizia trantsizionalaren alorrean diharduten erakunde eta ikerlariak. Erakundeen artean, 2001ean sortutako International Centre for Transitional Justice da ezagunena. Ordutik aurrera, ikerketa taldeak ugaltu egin dira mundu akademikoan,⁵ eta tradizionalki bakegintza eta gatazken konponketa edo eraldaketa landu duten erakunde guztiek daukate gaur egun iraganari aurre egiteko moduari buruzko atal bat. Biktimen parte hartzea eta aitortza, hala nola epaiak edo egia eta bizikidetzak sustatzeko neurriak, bake prozesu ororen erdigunean ageri dira gaur egun. Hau da, gatazken inguruan jorratzen diren gai guztiak iraganarekin lotzen dira, justizia trantsizionalaren printzipio eta mekanismoen bitartez, hain zuzen ere.

Azken urteotan, justizia trantsizionalaren barruan eskubide sozioekonomikoen eta generoaren perspektiba integratzeko joera ere nabarmentzen da. Horri lotuta, justizia

Azken urteotan, justizia trantsizionalaren barruan eskubide sozioekonomikoen eta generoaren perspektiba integratzeko joera ere nabarmentzen da

eraldatzailearen kontzeptua ere garatzen ari da (Gready eta Robins 2014, Lambourne 2015). Orain arte martxan jarri diren justizia trantsizionalaren tresnei kritika eginez sortu dira bi joera horiek, eta biolentziaren arrazoi eta ondorio estrukturaleri erreparatzeko beharrari egiten diote so (Cahill-Rippleu 2014). Adibidez, Hego Afrikako Egiaren Komisioak elementu sozioekonomikoak ez aztertu izana kritikatu dute autore batzuek (Nagy 2008), eta justizia trantsizionalaren tresnek genero ikuspegia kontuan ez hartu izana ere mahai gainean jarri dute beste batzuek (Bell eta O'Rourke 2007). Gaien aldetik bakarrik ez da zabaldu justizia trantsizionala. Kontzeptua ezar daitekeen testuinguruak ere hedatu dira. Trantsizioaren kontzeptuaren zabaltzeari lotuta, adibidez, Nagy (2013), Elster (2004) eta Winterrek (2014) kolonialismo garaiko eta esklabotzari lotutako bidegabekeriei aurre egiteko erabili dute justizia trantsizionalaren markoa.

Hala, kontzeptua hedatuz joan den heinean, gero eta gehiago hurbilduz joan da giza eskubideen arlo orokorrera. Era berean, estatuen biolentzia ez ezik, talde armatuen biolentzia ere bereganatzen hasi da nazioarteko zuzenbidea. Joera horrek nabarmentzen duena da justizia trantsizionalaren markoak, alegia, iraganeko biolentziari aurre egiteko markoak, giza eskubideekin lotura zuzena daukala. Euskal Herrian ere, justizia trantsizionalaren markoak giza eskubide orokorretan sakontzeko aukera eskain dezake. Batetik, egia, justizia eta erreparazioaren printzipioak eguneroko politikagintzan integratzeko eta, bestetik, aurrera begira berriro ez errepikatze bermeak ezartzeko. Esate baterako, euskal gatazkaren testuinguruan egindako tortura kasuak ikertzeak ez du bakarrik egia, justizia eta erreparazio prozesuan lagunduko, baizik eta etorkizunean izan daitezkeen torturei, gatazkaren edo bestelako testuinguruetan egindako torturei, aurre egiteko ere bai. Iraganeko biolentziaren inguruko hausnarketek gaur egungo biolentziaren inguruko hausnarketa eragin beharko lukete. Iraganeko biolentzia kasuek, adibidez, biolentziaren inguruko hausnarketa eragin eta emakumeen kontrako

biolentzia azaleratzeko edo horren inguruan kontzientzia sorrarazten lagundu dezakete (Nagy 2008: 280). Beste era batera esanda, iragana eta etorkizuna lotzen dituzten printzipioak biltzen ditu justizia trantsizionalaren markoak, eta gaur egungo eta iraganeko urraketei aurre egiteko politikak lotzeko aukera eskaintzen du.

Euskal Herriko trantsizioa justizia trantsizionalaren normalizazioaren baitan kokatu behar da. Izan ere, nahiz eta kontakizun edo errelatu ezberdinak ageri, justizia trantsizionalari lotutako printzipioak maila politiko eta sozialean nabarmen aldarrikatzen dira Euskal Herrian. Markoaren beraren aplikazioaren eztabaida, ordea, gatazka politikoarekin eta zilegitasunaren inguruko batailarekin lotuta dago. Eztabaida horretan, ordea, kontuan hartu behar da justizia trantsizionala marko bat besterik ez dela, iraganari aurre egiteko prozesu eta tresna anitzak barneratzen dituen marko bat.

Euskal Herriko trantsizioaren berezko ezaugarriak

Esan bezala, Euskal Herrian zeinu politiko guztien artean dago zabaldua egia, justizia eta erreparazioaren printzipioen defentsa. Hala ere, beste lurralde batzuetako prozesuekin alderatuz, iraganari aurre egiteko prozesuak hainbat berezitasun ditu. Hasteko, lehen berezitasuna prozesuaren beraren paradoxa da. Estatuengaiamendurik ez dagoenez, *bake prozesu ofizialik ez* dagoela esan daiteke; baina, aldi berean, trantsizio edo aldaketa politikorik egon denik ere ezin da ukatu. Parametroen zehaztasun falta horretan, gizarte zibilaren rolak hartu duen presentzia nabarmena da Euskal Herrian. Hala, tankerako beste prozesu politikoekin alderatuz, handiago da presentzia hori Euskal Herrian, tradizionalki elite politikoek negoziatzen baitituzte bake akordioak eta prozesuak. Egoera horrek ekartzen dituen zailtasunak ugarriak eta nabarmenak dira (legea aldatzeko arazoak, esate baterako), baina, aldi berean, gizarte mugimenduak lehen aipatutako *bottom-up* ikuspegia sustatzen du eta gauzak

egiteko modu berriak eragiteko aukerak ere sor ditzake. Izan ere, justizia eta memoria ez daude elite baten esku bakarrik.

Bake prozesuak eta trantsizioak ulertzeko modu tradizionalaren parametroak termino dikotomikoetan ulertzen badira (gerra-bakea eta diktadura-demokrazia), Euskal Herrian kontrako egoera atzeman daiteke: egoera ez-lineal eta ez-dikotomiko bat. Hau da, *politika arrunta eta trantsizionala* (iraganeko urraketei dagokiona) uztartzen dituen egoera. Bakegintza eta memoriaren inguruko politikak eta ekimenak, esaterako, hauteskunde prozesu eta politika arruntekin harremanetan daude. Egoera paradigmatico klasiko baten

Euskal Herrian gatazka eta trantsizioa estatu demokratiko baten baitan gertatzeak ezaugarri propioak ditu: *metagatazkaren* eta kontakizunaren inguruko batailei lotutako ezaugarriak

ikuspegitik urrun dago hori, zeinetan, oro har, iraganari aurre egiteko neurriak momentu jakin batean (trantsizioa egiten edo adosten den unean) hartzen diren. Errealitatean, ordea, egoera paradigmatico gutxi dago, edo batere ez: Argentinan, adibidez, trantsizioa egin eta ondorengo urteetan hartu zituzten (hartzen ari dira, hobe esanda) iraganeko urraketan inguruko neurriak; Hego Afrikan eta Perun, era

berean, justizia trantsizionalaren inguruko lanak ez ziren Egiaren Batzordeekin bukatu; eta Kolonbian, bestalde, iraganari aurre egiteko neurriak bake negoziazioak hasi baino lehen abiatu zituzten. Egoera paradigmatico gutxi existitzen dira. Euskal Herriko trantsizioaren ezaugarri hori, horrenbestez, memoriari eta iraganari buruzko politiken normalizazioaren baitan kokatu beharra dago.

Hala eta guztiz ere, Euskal Herriaren gatazka eta trantsizioa estatu demokratiko baten baitan gertatzeak ezaugarri propioak ditu: *metagatazkaren* eta kontakizunaren inguruko batailei lotutako ezaugarriak, hain zuzen ere. Hala, Ipar

Irlandako, Kolonbiako eta Palestinako kasuekin ezaugarriak partekatzen ditu zentzu horretan. Biolentziaren maila eta gatazka politikoaren arrazoen izaeraren aldeak nabarmenak badira ere, kasu horietan, Euskal Herrian bezala, kontakizunen arteko talka dago, edo momentu historiko batean egon da. Laburbilduz, terrorismoaren eta gatazka politikoaren arteko tentsioak ageri dira kasu horietan ere. Eta, urteetan, Euskal Herrian bezala, gatazka eraldatzeko bakegintzaren ahaleginak terrorismoaren kontrako legediarekin tartekatuta dira. Beraz, esperientziak erakusten duena da estatu demokratikoek ere bakegintzan eta justizia trantsizionalean aurrerapausoak eman ditzaketela, prozesua lineala ez bada ere.

Justizia trantsizionalaren prozesuari dagokionez, beste bi ezaugarri ditu euskal kasuak. Batetik, nazioarteko joerari jarraikiz, iraganeko politiken pisua biktimen inguruko politiketan jarri da. Urteetan baztertuta izan diren biktima batzuen aitortzari buelta emateko ahaleginak agerikoak dira Euskal Herrian. Estatuaren biolentzia jasan duten biktimek erreparazio mota bat edo beste jasotzen hasi dira EAEko eta Nafarroako instituzioetatik, gero, Madrildik, esfortzu horiek eteteko legezko ekimenak abiatu badituzte ere. Hau da, *biktimen definizioa zabaldu egin da* trantsizio politikoaren garai berean. Aurretik ETaren biktimek jasotako diru eta aitorten instituzionalaren hedadura kontuan hartuta, aurrerapauso adierazgarria da hori. Justizia trantsizionalaren markoak, ordea, bestelako formatu bat eskatzen du neurriei dagokionez. Alegia, iraganeko biolentziaren osotasunari aurre egiteko deia egiten du (Mendeloff 2004), tresna eta politika guztien (ikerketak, erreparazioak...) koherentzia aldarrikatuz eta biolentziaren arrazoiei helduz. Beste modu batera esanda, justizia trantsizionalaren arabera, iragana etorkizuneko politikekin lotu behar baldin bada, iraganari dagozkion politikak osotasunean ulertu eta sustatu behar dira, eta ez neurri isolatu bezala (De Greiff 2006, Olsen *et al.* 2010).

Eta horretan da, preseski, justizia trantsizionalaren teoriarik Euskal Herrian topatzen duen oztopo nagusia, euskal

kasuaren azken ezaugarria *neurrien zatiketa* baita. Alde batetik, neurrien arteko zatiketa. Biktimetan pausoak eman badira ere, presoan inguruan, adibidez, pausorik ez delako eman. Beste alde batetik, biktimen inguruko neurriak ere zatikatuta ageri zaizkigu: epe historikoei dagokienez (memoria historikoa eta memoria hurbila bereizten dituzten legeak, esaterako), biktima motari dagokionez (talde armatuen eta estatuaren biolentziaren biktimak bereizten dituzten legeak) eta, azkenik, lurraldetasunari dagokionez (biktimak aitortzeko legeak Madrilan, Gasteizen eta Iruñean onartu dira).

Ondorio gisa: markoaren inplikazioak

Indarkeriari lotutako gatazkak eraldatzeko eta iraganari aurre egiteko premisa bat da herrialde bakoitzak bere ibilbidea egin behar duela, hau da, toki bakoitzaren berezko ezaugarri propioetan erreparatuz diseinatu behar direla prozesuak (Teitel 2014, Mutua 2015). Alegia, atzerriko ereduak ezin direla estrapolatu. Hala eta guztiz ere, egiak, justiziak, erreparazioak eta berriro ez errepikatzeko bermeak prozesu horien guztien oinarrian egon behar dute. Markoak berak eztabaida sortu badu ere, justizia trantsizionalak bereganatzen dituen printzipioak hedatu egin dira Euskal Herrian azken urteotan.

Oinarri teorikoak aztertu eta gero, justizia trantsizionalaren markoa errelatuen arteko talkatik harago ulertu behar dela ondoriozta daiteke. Beste era batean esanda, markoak errelatuen arteko tentsioa bere gain har dezake, printzipio orokor batzuk bultzatzeko balio baitu. Printzipio horietako bat iraganari lotutako neurrien arteko elkarlotura da. Iraganari lotutako neurriek koherenteak izan behar dute, eta, biktimen beharrei aurre egiteko ahalegina egin behar baldin bada ere, biktimengandik harago doazen ekimenak ere bultzatu behar dira. Arazoari heltzeko osotasuna kontuan hartzeko beharra nabarmentzen du justizia trantsizionalak, trantsizioari berrari hasiera- eta bukaera-mugak jartzeko zailtasun teoriko eta praktikoak agerian uzten baditu ere.

Bestetik, justizia trantsizionalaren markoa baliagarria bada, iraganaren eta etorkizunaren artean egiten duen loturagatik da. Hau da, iraganari eta memoriari dagozkien neurri horien helburua, biktimenganako justizia egiteaz gainera, etorkizuna eraldatzea da. Eraldatze prozesu horretan, politika arrunta eta iraganari lotutako politika derrigorrez elkarlotuta egonen dira, gaur egun dugun errealitatea iraganekotik erabat bereiztea ezinezkoa den heinean. Hala, giza eskubideei lotutako markoa izanik, aspirazio bezala behar dira justizia trantsizionalaren printzipioak ere. Izan ere, inoiz ez da helduko iraganeko zauriak erabat ixteko momentu zehatza. Edo biktimek erabateko egia, erreparazioa eta justizia sentituko duten unea. Nazioartean ere, horrelako prozesu batean arrakasta izan duen kasu zehatzik ez dago. Formula magikorik ez da existitzen, beraz.

Iraganari aurre egiteko politikak marko bezala ulertzeak iragana eta etorkizuna harremanetan jartzea suposatzen du. Eta, beraz, nahiz eta errealitate politikoak ezberdinak izan, gaur egun ditugun giza eskubide urraketak eta iraganen izandakoak harremanetan jartzeko baliagarria da marko hori. Ikuspuntu horretatik, iraganeko biolentzia ikertzeak gaur egun ditugun biolentzia mota ezberdinen inguruko hausnarketa eragin beharko luke, botere harremanen orekan eta *bestetasuna* edo besteak (ingelesez *otherness* esaten dioten hori) ulertzeko moduan kokatzen baitira urraketa guztiak. Esate baterako, errefuxiatuei buruz aritzeak errefuxiatu mota guztiei eragiten dien ikusmolde edo printzipioak erabiltzea eskatzen du.

Memoriaren *boom* honek, epe motzerako politika taktikoe-tatik harago, aurrera begirako hausnarketa sakona eskatzen

Justizia trantsizionalaren markoa iraganaren eta etorkizunaren artean egiten duen loturagatik da baliagarria. Neurri horien helburua, biktimenganako justizia egiteaz gainera, etorkizuna eraldatzea da

du. Hain zuzen, politika arrunta eta politika trantsizionala (iragana eta etorkizuna) nahasten dituen hausnarketa. Errelatuen arteko talkari aurre egitea ezinbesteko zeregina izanen da ibilbide horretan. Horren harira, eta nahiz eta herri bakoitzak bere ibilbidea egin behar duen, nazioartean hiru eredu zabal aurkitu daitezke: 1) kontakizunen edo errelatuen arteko mugak zehaztea eta ofizialtzea eta, beraz, politikaren diseinua errelatuen arteko desberdintasunetan oinarritzea, 2) kontakizun bat gailentzea eta 3) kontakizun berri bat sortzen saiatzea. Lehen ereduaren adibide bat Ipar Irlandan aurkitu dezakegu, non bake prozesuaren ardatza bi errelatu nagusiei zilegitasuna ematean oinarritu zen, botere konpartituko gobernuaren formula ardatz hartuta. Bigarren ereduari dagokionez, Sri Lanka aipa genezake. Bertan, *victor's justice* edo garaileen justizia deritzona ezarri zen 2009tik aurrera gobernuak Tamil Tigers-ak militarki garaituz geroztik. Errelatu edo kontakizun berri bat sortzearen hirugarren ereduari dagokionez, nazioarteko esperientzia argirik ez dago, justizia trantsizionalaren eredu perfekturik ez dagoen moduan. Herri bakoitzak diseinatu behar du bere prozesua, nolana ere, ezaugarri eta errealtate propioei erreparatuz.

Justizia trantsizionalaren markoak, liskarrak sortzeko baino eta neurri zehatz batzuk bultzatzeko baino, printzipio komun batzuen inguruko adostasuna sustatzeko balio lezake. Hau da, nazioarteko printzipio horiek Euskal Herriratzeko. Labur esanda, egiaz, justiziaz, erreparazioaz eta ez errepikatzeko bermeez gain, marko horrek beste bi ezaugarri orokor hartzen ditu bere baitan: iraganaren inguruko politikek etorkizuna eraldatzeko balio behar dutela, eta prozesua osotasun baten baitan kokatu behar dela, bai historikoki, bai neurri zehatzei dagokienez ere. 🍷

Oharrak

1. Ezker Abertzalea: *Konponbide haizea dabil*, 2012ko otsaila.
2. *Europa Press*, 2012-02-26: «Interior expresa un ‘no rotundo’ a la justicia transicional de Batasuna y ve un ‘teatrillo’ la inutilización de armas» (Barne ministroak ezezeko borobila eman dio Batasunak proposatutako justizia trantsizionalari eta armen ez erabilpena ‘antzerki’ bat iruditzen zaio). *Naiz*, 2015-09-30: «Fernández Díaz descarta la justicia transicional que permitiese avanzar en la paz de Euskal Herria» (Fernández Díazek bakean sakontzeko balioko lukeen justizia trantsizionala baztertu du). Testu osoak: www.europapress.es/nacional/noticia-interior-expresa-no-rotundo-justicia-transicional-batasuna-ve-teatrillo-inutilizacion-armas-20120226192119.html (azken bisita: 2017-01-25); www.naiz.eus/eu/actualidad/noticia/20150930/fernandez-diaz-afirma-que-la-unica-justicia-valida-para-el-conflicto-es-la-de-la-audiencia-nacional (azken bisita: 2017-01-25).
3. Nazio Batuak, Idazkari Nagusiaren Oharrak: *United Nations Approach to Transitional Justice* (Nazio Batuen proposamena justizia trantsizionalaz), 2010eko martxoa.
4. Nazio Batuak, Batzar Nagusia: *Report of the Special Rapporteur on the Promotion of Truth, Justice, Reparation and Guarantees of Non-recurrence* (Egia, justizia, erreparazioa eta berriro ez errepikatzeko bermeak sustatzeko txostena), Pablo de Greiff. 2012-08-12.
5. Adibidez, Transitional Justice Institute 2003an sortu zen, Oxford Transitional Justice Research 2007an eta Essex Transitional Justice Network 2012an.

Bibliografia

- Aguilar, P. (2008). Transitional or Post-transitional Justice? Recent Developments in the Spanish Case. *South European Society and Politics* 13 (4), 417-433.
- Bell, C. (2009). Transitional Justice, Interdisciplinarity and the State of the ‘Field’ or ‘Non-Field’. *The International Journal of Transitional Justice* 3, 5-27.
- Bell, C. eta O’Rourke, C. (2007). Does Feminism Need a Theory of Transitional Justice? An Introductory Essay. *The International Journal of Transitional Justice* 1 (1), 23-44.
- Bengoetxea, J. R. (2013). Transitional Justice versus Traditional Justice: The Basque Case. *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 12 (2), 30-58.

- Cahill-Riple, A. (2014). Foregrounding Socio-economic Rights in Transitional Justice: Realising Justice for Violations of Economic and Social rights. *Netherlands Quarterly of Human Rights* 32 (2), 183-213.
- Chinedu Okafor, O. (2014). The International Criminal Court as a 'Transitional Justice' Mechanism in Africa: Some Critical Reflections. *The International Journal of Transitional Justice* 9 (1), 90-108.
- De Greiff, P. (2006). Justice and Reparations. In P. De Greiff (arg.). *The Handbook of Reparations*. New York: Oxford University Press. 451-477.
- Elster, J. (2004). *Closing the Books: Transitional Justice in Historical Perspective*. New York/Cambridge: Cambridge University Press.
- Engstrom, P. (2013). Transitional Justice and Ongoing Conflict. In C. Lekha Sriram, J. García-Godos, J. Herman eta O. Martin-Ortega (argk.). *Transitional Justice and Peacebuilding on the Ground. Victims and Ex-combatants*. New York: Routledge. 41-60.
- García-Godos, J. eta Andreas, O. K. (2010). Transitional Justice and Victims' Rights before the End of a Conflict: The Unusual Case of Colombia. *Journal of Latin American Studies* 42, 487-516.
- Gray, D. C. (2010). Extraordinary Justice. *Alabama Law Review* 62 (1), 55-109.
- Gready, P. (2010). *The Era of Transitional Justice*. New York: Routledge.
- Gready, P. eta Robins, S. (2014). From Transitional to Transformative Justice: A New Agenda for Practice. *The International Journal of Transitional Justice* 8, 339-361.
- Lambourne, W. (2015). Transformative Justice, Reconciliation and Peacebuilding. In S. Buckley Zistel, T. Koloma Beck, C. Braun eta F. Mieth (argk.). *Transitional Justice Theories*. New York: Routledge. 19-39.
- Lundy, P. and McGovern, M. (2008). Whose Justice? Rethinking Transitional Justice from the Bottom Up. *Journal of Law and Society* 35 (2), 265-292.
- McGovern, M. (2011). The Dilemma of Democracy: Collusion and the State of Exception. *Studies in Social Justice* 5 (2), 213-230.
- Madingozu, T. (2010). On Transitional Justice Entrepreneurs and the Production of Victims. *Journal of Human Rights Practice* 2 (2), 208-228.
- McEvoy, K. (2007). Beyond Legalism: Towards a thicker Understanding of Transitional Justice. *Journal of Law and Society* 34 (4), 411-440.
- McEvoy, K. eta McGregor, L. (2008). *Transitional Justice from Below. Grass-roots Activism and the Struggle for Change*. Oxford: Hart Publishing.
- Mendeloff, D. (2004). Truth Seeking, Truth-Telling and Postconflict Peacebuilding: Curb of Enthusiasm? *International Studies Review* 6 (3), 355-380.
- Mutua, M. (2015). What is the Future of Transitional justice? [Editorial]. *The International Journal of Transitional Justice* 9, 1-9.

- Nagy, R. (2008). Transitional Justice as a Global Project: Critical Reflections. *Third World Quarterly* 29 (2), 275-289.
- Nagy, R. (2013). The Scope and Bounds of Transitional Justice and the Canadian Truth and Reconciliation Commission. *The International Journal of Transitional Justice* 7, 52-73.
- Ní Aoláin, F. eta Campbell, C. (2005). The Paradox of Transition in Conflicted Democracies. *Human Rights Quarterly* 27 (1), 172-213.
- O'Leary, B. eta McGarry, J. (1995). *Explaining Northern Ireland: Broken Images*. Oxford: Blackwell.
- Obel-Hansen, T. (2011). Transitional Justice: Toward a Differentiated Theory. *Oregon Review of International Law* 13 (1), 1-46.
- Olsen, T. D., Payne, L. A. eta Reiter, A. G. (2010). *Transitional Justice in Balance*. Washington: United States Institute of Peace.
- Posner, E. A. eta Vermeule, A. (2003-2004). Transitional Justice as Ordinary Justice. *Harvard Law Review* 117, 1-50.
- Reiter, A. eta Zamora Surian, K. (2015). Research Note – Transitional Justice in Higher Education: Assessing the State of the Field. *Transitional Justice Review* 1 (3), 1-10.
- Robins, S. (2011). Towards Victim-Centred Transitional Justice: Understanding the Needs of Families of the Disappeared in Post Conflict Nepal. *The International Journal of Transitional Justice* 5, 75-98.
- Roth-Arriza, N. eta Mariezcurrena, J. (2006). *Transitional Justice in the 21st Century. Beyond Truth versus Justice*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Skaar, E. Gianella, M. eta Eide, T. (2015). *After Violence. Transitional Justice, Peace and Democracy*. New York: Routledge.
- Teitel, R. (2014). *Globalizing Transitional Justice. Contemporary Essays*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Teitel, R. G. (2000). *Transitional Justice*. New York: Oxford University Press.
- Teitel, R. G. (2003). Transitional Justice Genealogy. *Harvard Human Rights Journal* 16, 69-94.
- Ubeda, G. (2016). Memoria zuluatua, memoria hesituak, memoria ukatuak. *Jakin* 217, 15-30.
- Varona, G. (2014). ETA Terrorism Victims' Experience with Restorative Encounters in Spain. In I. Vanfraechem, A. Pemberton eta F. Mukwiza Ndahinda (argk.). *Justice for Victims: Perspectives on Rights, Transition and Reconciliation*. Londres; New York: Routledge. 322-354.
- Winter, S. (2013). Towards a Unified Theory of Transitional Justice. *The International Journal of Transitional Justice* 7, 224-244.
- Winter, S. (2014). *Transitional Justice in Established Democracies: A Political Theory*. Hampshire: Palgrave Macmillan.

EGUNEN GURPILEAN

119 Kultura

Busti • Francoren bilobari gutuna

Biba!

Miren Artetxe

126 Ekonomia

Trump presidentearen enbidoak
Frantziako hauteskundeak: eskuinaren
proposamen ekonomiko nagusiak
Euskal Elkargoa sortu dute!

Henrike Galarza

133 Soziolinguistika

Ziklo bat amaitu al da? • Estrategiak

Txerra Rodriguez

139 Ingurune digitala

Hari eta herri

«Oso merke saltzen dira euskaldunaren
ustiak»

«Beti paratuko naiz gizonaren alde»

Koldo Diaz Bizkarguenaga

147 Glokalia

Hildakoen eta bizidunen arteko
ekonomia

Ni ez naiz hemengoa • Hiria deserrian

Ignazio Aiestaran

Kultura

Miren Artetxe

Busti

«Nori ez zaio gustatzen besteren hitz goxoak jasotzea, txaloak aditzea, loreak, lausenguak, losintxak hartzea? Baina beharrezkoena, barrutik datorkigun autoestimua da, egin behar zena egin dugunaren kontzientzia». Ari gintezkeen DSS2016z eta Observatorio de la Cultura deituak argitara eman berri duen Espainiar Estatuko Kulturaren gaineko urteroko txostenaz, baina, ez dezagun odol txarririk egin. Estitxu Eizagirreraren hitzak dira, azken Argia Sarien banatze ekitaldiko hitzaldian. Besteren begiradarentzat egindakoa, izan ere, ez da gutxituontzat estrategiko, besteak gehiengoa izan ohi direlako maiz.

Busti emankizuna egiten aritu direnak haiek gustura ikusiko luketena ekoizten aritu dira: gazteentzat euskaraz pentsatutako ikus-entzunezko edukiak. Ipar Euskal Herriko gazte sortzaileei espazio bat eman eta ekimen kolektiboen berri eman duen web-telebista saioa da *Busti*. Satirikoa. Eta ez nolnahi sortua. Maiz beharretik sortzen direnez ekoizpen modurik ederrenak (esaldian ez bedi prekarizazioaren apologiarik irakur), auzolanean eta borondatez ekoitziak izan dira *Busti* emankizunaren zortzi atalak, hilabetez hilabete. Irudika ezazue autobus geltoki bat (saio bakoitzeko desberdina) eta bi aurkezle bertan. Gehitu horri herri ezberdinetako hogeitik gora gazte lanean, izan kameran atzean, izan gidoigintzan, izan esketxetan aktore lanetan, logistikan edo koordinazioan. Orain dela bi urte honelaxe aurkeztu ziguten emankizunaren sortzaileek lehen atala:

Kanaldude Herri Telebista eta ehKz gazte komunikazio proiektuak bultzaturik, Ipar Euskal Herriko gazteek gazteentzat eginiko webtelebista saio bat abiatzeko xedea plazaratu genizuen. Lehen

bilkura publiko bat egin ondotik, 20 bat gazte bildu gira proiektua plantan eman eta emankizuna prestatzeko. Bost hilabetez lanean aritu gira, Kanalduderi esker oinarritzko bideogintza formakuntza jaso eta elkarrekin adosturiko edukia lantzen. Eta azkenean prest da: huna hemen *Busti* emankizunaren lehen alea.

Atal hark ia bost mila ikustaldi ditu orain. Eta azkenak ia lau mila. Jakinik Ipar Euskal Herriak 130.000 biztanle inguru dituela, horietarik 80.000 euskal hiztunak, eta horietariko gehienak aspaldi gazte izanak, eta suposatuz Hego Euskal Herriko ikusle guti izan duela emankizunak, ez dirudi baxterez marka txarra.

Proiektu honek eman du berea, eta dagoeneko ez da *Busti*-ren saio berririk bidean. Aldiz, abenduan Barañainen egin Gazteraiki topaketetan Gazte Telebistaren proiektuari oinarriak jarri zizkioten Euskal Herri osoko hainbat gaztek, eta otsailaren 4an egin zen proiektuan interesatutako gazteak elkartzeko lehen bilkura irekia. Baietz *Busti*-ko zenbait kide berriz pantailan ikusi.

Maialen Duguine taldekideak *Argia*-ri adierazi zionez, «denbora anitz pasa dugu proiektu honen inguruan, eta sari honek balorazio berezia ekartzen dio lantalde osoari. [...] Motibazioa pizten ahal digu beste proiektu batzuk aitzinatzeko». Ez dela beranduegi, alegia. (Txistea harrapatu dutenen artean, bi lagunentzako asteburupasa zozketatuko da Iratiko Besaro hotelean).

Ez dut esan. *Busti*-ko lantaldeak irabazi du aurten ikus-entzunezkoen Argia saria.

Bide batez, azpimarratzekoa da Argia sariaren bidez –ere– Argia proiektuak Ipar Euskal Herriko kazetari eta komunikabideei Hegoaldeari begira ematen dien ikusgarritasuna. Sariak 1989an banatu ziren lehen aldiz, eta orduan Luzien Etxezaharreta irrati esataria izan zen saritua. 1990ean Emile Larreri eman zioten merezimenduzko saria. 1994an Irulegi-Xiberoko Botzari irrati alorrekoa. 2002an Pantzo Hirigarairi eta 2007an Jojo Bidarti. 2010ean Itxaro Bordari. 2012an eta 2013an Kanalduderi eta 2015ean Euskal Irratiei. Eta aurten *Busti*-ri ez

ezik *Amapola Morea*-ri ere –Oiartzun eta Antxeta irratiek elkarlanean osatutako saioari– eman diote saria.

Baina, aizue, zuek zer nahi duzue? Ikus-entzunezko proiektu on bat, ala Iparraldekoa?

Francoren bilobari gutuna

Urriaren 31n estreinatu zen Luhuson *Francoren bilobari gutuna* aretoa mukurua zela, eta geroztik hogeita hamar emanalditik gora eskaini dituzte Euskal Herrian zehar. Artedrama, Le Petit Théâtre de Pain eta Dejabu Panpin Laborategia elkarlanean aritzen diren hirugarren aldia da hau, aurrez *Errautsak* eta *Hamlet* antzezlanak egin baitzituzten batera. Berriz idatzi dute gidoia Igor Elortza eta Unai Iturriagarekin. Berriz Ximun Fuchs zuzendari. Eta berriz lortu dute aretoak betetzea (Zarauzko Modelon izan da azken emanaldia oraingoaz, eta sarrerak lau egun lehenago agortu ziren). *Hamlet*-ek 9.400 ikusletik gora bildu bazituen, ez dirudi oraingoan gutxiago izango direnik.

Zauriei buruzko antzezlanak da oraingoa. Eta ez da Francori buruzkoa. Zauri sendatu gabekoei eta horien ondorioei buruzkoa da. Intxaur bat ez ukitzeari buruzkoa. Günther Anders eta Eichmanni buruzkoa. Goierriko lesbiana anarkistei buruzkoa. Nafar genozidioari buruzkoa. Isiltasunari buruzkoa. De Lancreri, Loiolako Inaziori eta Espainiako Gerra Zibilarari buruzkoa. Ibarnegarai eta Pétain(Putain!)-i buruzkoa. Popori eta Arantxa Zuluetaari buruzkoa, zergatik ez. Baina hemen ez dut antzezlanaren kritika egiteko asmorik. Antzezlanaren sortze prozesuaz eta sortzeko motibazio eta asmoen hitz egitea iruditzen zait niri bereziki interesgarri.

Izan ere, oholtzan zein oholtzatik kanpo helburu politikoak dituen antzerkia da *Francoren bilobari gutuna*, eta honakoa du horietako bat: antzerkiari bere funtzio soziala itzultzea. Antton Lukuk *Libertitzeaz* azken liburuan azpimarratzen duenez, antzerki herrikoiak ezin du bizi tabuei heldu gabe.

Eta hain zuzen ere, Lukuren azken laneko pasarte bat hautatu dute hiru antzerki konpainiek haien antzezlanaren aurkezpen dosierra irekitzeko:

Gure antzerkia hiltzen ari du gaien interesik gabeak eta irudi in-paktanteen faltak. Erakundeen antzerkian orde 'spectacle vivant' nozio frantsesa ezarri nahi dute. Hemen ari gara elkarri gezurka, hau edo hura biziki ontsa dela... aintzinatzen ari garela, antzerkirik ez delarik batere aipatu gauza horietan, polemikari ihes egiten dugu eta tabuak tabu daude, kulturak ez du biziarekin harremanik, lobelarra da. Aintzinatzen ari omen gara eta gure gazteak frantsesez ari dira euskarak ez duelako interesik gure ondoezaren ehotzeko. Gure begien aitzinean aldatu nahi zaio antzerkiari betidanik ukan duen funtzioa eta izatea.

Ander Lipusi entzun izan diogu herriak antzerkia behar duela, eta antzerkiak herria, eta Ximun Fuchsek adierazi izan du jendea euskal antzerkira joatea dela beraien helburu politikoa. Ez euskal antzerkia ikustera. Antzerkia ikustera, baizik.

Akats bat egina izan da, nire ustez, batik bat antzerki profesionalean. Jendeari erraten zitzaion joan behar zela antzerkia ikustera euskaraz zelako; kasik urrikaltasunez. Horrek ez gaitu interesatzen. Kontua ez da antzerki hau beste batzuk baino hobea dela. Gauza da momentu batean zerbait gertatu dela. Badira faktore anitz batere menperatzen ez ditugunak. Ahoz ahokoa ez da gure esku. Baina, aldiz, gure esku izan da horren posibilitateak sortzea.

Ez da erronka makala. Nola egin antzerki garaikidea gaur egungo Euskal Herrian? Edo zehazkiago, nola egin antzerki garaikide duina baldintza duinetan gaur egungo Euskal Herrian? Horra hor hiru konpainiek elkarlan hori abiatzearen arrazoietako bat: antzerki-zirkuitu zabal bat osatzeko elkarren beharra, bideragarritasuna emanaldi anitz ematearen bidez lortzeko. Horrek eskatzen duen lan zama beraiengan hartuz, noski, hots, programatzaileekin hurbileko lana eginez eta ahoz ahokoan konfiantza izanez.

Elkarlan horren ekarpenetako bat izan liteke, beraz, zirkuitu horren sorrera bera. Ez bakarra, alta. Hiru konpainietako aktoreez gain, antzezlan bakoitzean konpainiakoak ez diren

beste zenbait aktorek hartzen dute parte (Zoila Berastegi eta Erika Olaizola, oraingoan), sortzaile berriei lanean formatzeko eta ezagutzera emateko aukerak sortuz.

Eta azken ekarpen bat aitortu nahi nieke hiru konpainiei eta lankideei: lurraldetasun ikuspegia hain modu zinezkoan gorpuztea. Izan ere, nabari da ez dela gidoian azken momentuan txertaturiko bi ahapaldiren kontua. Pertsonaia bati ekialdeko euskalkian hitz egiten uztea, –edo are– hitz eginaraztea. Lanketa kontziente bat dago horren atzean, eta baita egiturazko eragin bat ere: proiektu honek mugaz (edo mugez) bi aldeetako partaideak bildu ditu, oholtzan eta oholtzatik kanpo, lantaldeak egonaldiak egin ditu bi urtetan zehar Itsasun, Izpuran, Azpeitian eta Donazaharren, eta diru laguntzak bi estatutako erakundeei eskatu behar izan dizkiete. Eta nabari da. Onerako.

Hori bai. Antzezlanak ikustera bazoazte, ez zaitezte hemen irakurritakoagatik joan. Joan zaitezte antzezlan eder bat ikusi nahi duzuelako.

Bide batez. *Telesforo ez da Bogart* antzezlanak ere ikusgai duzue egunotan Lapurdiko Iduzkilore talde amateurraren eskutik. Egin dezagun lotura: 2010ean Manex Fuschek zuzendu zuen *Iduzkilore* izeneko lehen obraren ondotik etorri zen *Hazparneko anderea* 2014an, Telesforo Monzonen testua, Ander Lipusek zuzendua. Hirugarren honetan, Monzon bera da protagonista Xabier Mendigurenen testuan.

A, Metrokoadroka kolektiboak ere taula gainean du (Oier Guillanek idatzirik) *Mr. Señora*.

Eta martxan daude dagoeneko V. Antzerki Jardunaldixek Azkoitiko Matadeixen.

Orain, badakizue. Egin politika.

Biba!

Beharbada aktualitatearekin lotura estuagoa luke aipatzeak itxi berri dela Donostiako Garoa Kultur Lab liburu-denda,

zabaldu eta bi urte eta erdira, hainbat kultur ekitaldi antolatatu ondoren. Baina, Bilbon bada berri hoberik eta goazen Erronda kalera. Izan ere, euskal kultura sustatu eta zabaltzeko xedearekin sortu dute hainbat kultur-eragile eta norbanakok Biba! proiektua. Urritik hona ekitaldi andana bat antolatu da horretarako ireki den taberna-lokalean, eta bilbotarren (zein periferiakoon) erantzuna ezin hobea izaten ari dela dirudi.

Asmoa Bilboko kultur eskaintzari ekarpena egitea da, eta ez edozein ekarpen. Alde batetik, baliabide urriagoak dituzten sortzaile eta artistei ikusgarritasuna eman nahi diete eta euren bidelagun izan, «espektro kulturala zabalduz eta aniztasunaren aldeko apustua eginez», Oihana Bartra Biba!-ko kidearen hitzetan. Proiektuaren xedea, hain zuzen ere, bi zentzutako harremana sortzea da: kultur programazioaren bidez jendearengana heltzea, eta jendea Biba!-ra hurbiltzea, haien sorkuntza-lanak bertan lekua izango duela jakinda. Bestalde, arreta berezia jarriko dute Euskal Herriko eta euskarazko kulturaren eta sortzaile hasiberriengan, «kultura eta euskara munduan mugitzen den jendearen topagune» bihurtzeko asmoz, eta euskara hegemonikoa izango den gunea bat sortuz.

Alegia, Bilbok Biba! behar duela, eta Biba!-k Bilbo.

Bertako Euskal Herrian Euskaraz-ek kaleratu duen ohar batean azpimarratzen da, hain zuzen ere, «lehen aldia» dela kultur gintzaren esparruko ekimen batek euskarari halako lehentasuna ematen diona, eta estrategikotzat jotzen du. Izan ere, biztanleen %18,6 euskalduna den hirian erabileraren %3 ingurukoa den unean, zentzuzkoa da pentsatzea erabileraren haz dadin ezinbestekoa dela euskalgintzaz haratagoko aldaketarako motor kultural bat. Galder Unzalu antropologoak defendatzen duen gisan, erabileraren eragiteko, hiriaren kultur iruditerian ere eragin behar da:

Hiriek badute esanahi konpartitu kontziente eta inkontzienteen multzo bat [...]. Honek baditu hizkuntza osagaiak, hizkuntzari buruzko sinesmen, uste, iritzi eta aukerak, eta horren ondorioz, hirian ematen diren prozesu eta praktika guztietan hizkuntza ere jokoan dagoen osagaia da. Hiriaren emaitza eta ekoizpen mate-

rial zein immaterial guztietan agertzen da eta bertan ematen diren hizkuntza-harreman guztiengan eragiten du. Hizkuntzaren erabilera, hautu indibiduala izateaz gain, esanahi, uste, sinesmen eta ideologia sinbolikoz betetako ariketa soziala eta praktika kulturala ere bada, eta hor hiriak eta bere imajinarioak eragin zuzena eta berebizikoa dute.

Horretara dator, besteak beste, Biba! proiektua, eta horren lekuko da aurkezpen ekitaldian irakurri zen testua, hain zuzen ere Danele Sarriugartek aldizkari honetarako idatzirikoa artikulu baten moldaketa:

Lan egin dezagun gure hizkuntza, euskara, kultura-hizkuntza ere izan dadin. Eta ez dugu lortuko literatur-sariketa handiek noizean behin eskainitako sarien bidez. Ezta euskara Europako hizkuntza zaharrenetarikoa dela bezalako argudiobideez. Garai berri hauetan, aldaketa etorriko bada, desira izango da sorburu. Euskaraz sortzen dugu, nahi dugulako. Besterik ez. Gogoz gatoz. Eta ez Aitorren hizkuntza zaharra salbatzeko, euskaraz gozatzeko aukera ziurtatu nahi dugulako baizik. Defentsiban egoteari utziko diogu, nostalgian goxo egoteari uko egiten diogu. Aldaketa garai hau gerta dakigukeen bizialdi interesgarrienetako bat izan daitekeelako, beldurrak atzean utzi, eta hasi gaitezen eraikitzen.

Hil da euskal kultura, biba euskal kultura! 🌸

Trump presidentearen enbidoak

Slim mexikarraren hitzak bat datoz Trump jaunak hartutako lehen erabakiekin, *executive actions* zehazki. «Negotiator», ez «Terminator», bezala deskribatu zuen mexikarrak Amerikako Estatu Batuetako presidente berria. Izan ere, eragin txikiko baina oihartzun handiko neurri polemikoak dira Mexikoko hormaren, Asiako itun komertzialaren eta errefuxiatuen ingurukoak. Dagoeneko, azken neurri horren aplikazioa partzialki ezabatu du epaile federal batek, fiskal federal batzuek agindu horren aurkako sinadurak bildu dituzten bitartean. Gainera, Obamak izendatutako eta oraindik jardueran zegoen Justizia Idazkaria, Sally Yates *Attorney General*-a, errefuxiatuen aginduari muzin egitera publikoki deitu ostean bota egin du Trumpek, berak proposatutako ordezkioak, Jeff Sessions-ek, Kongresuaren onarpena jaso baino lehen.

Trumpen presidentetzaren hasiera zalapartsu bezain hiperaktiboak protesta andana eragin du, Amerikako Estatu Batuetan bereziki. Ildo honetan, paradoxala litzateke protestaldien emaitza Trumpek hain gogorki kritikatu dituen politikarien mesederako izatea, jendearen mobilizazioen alde agertzen ari direnen kasuan, behintzat. Herri horren antolaketa politikoa dela eta, *checks and balances*, kontrolak eta orekatzeak, erabaki politikoak Senatu edo Ganberan onartu behar dituzte, kasu bakoitzean beharrezkoa den dirua esleituz. Beraz, hormaren eraikuntzarako dolar publikoak bideratu arte, larri ibiliko dira obrak hasteko. Asiako itun komertzialarena (TTP) ere Senatuan gehiengo kualifikatuz onetsi beharko dutenez, Trump presidentearen benetako gaitasun politikoa urtarilaren 31tik aurrera agerian geratzen hasi da,

Alderdi Errepublikanoaren ordezkari eta senatari guztien botoak bereganatuz, bederen. Ez du lan erraza izanen; jendearen mobilizazioak eta hedabideak aurka dituelarik, ongi baino hobeki daki presidente berriak Washingtongo auzo politikoetan, guztietan, ez dituztela kanpainian zehar haien aurka berak botatakoak ahaztu. Nazioartean juxtu aurka-koa gertatzen ari da: ustekabeko presidente berriaz, hautagai polemikoena izan zenean, Europa aldean entzundakoak ez ziren goxoak, salbuespen gehienak muturreko eskuinen alderdiak izanda, *brexit*-aren aldeko kontserbatzaileez gain. Bertzaldetik, lehenengo erabakien aurrean, sasimalko eta itxurakeriaren artean agertu da agintari politiko europar ugari, geure Europako Batasunaren errefuxiatuekiko kru-deltasun eta debekuak ontzat eman nahian edo.

Orain arte mehatxuak edo zehaztu gabeko egitasmoak bertzerik ez badira ere, ekonomiari dagozkion neurriak –zerga jaisiera, enpresa arauak sinplifikatzea, mugasarien igoera, azpiegitura lan publikoak, edo militarrek ez diren lanpostu federal berriak etetea, bertzeak bertze–, TTPTik ateratzearekin batera, nahaste-borraste politiko-ekonomiko galanta dira. Hasteko, ‘enpleguak itzultzeko’ lelo horren esanahia argitu beharko luke administrazio berriak, langabezi tasa %5 baino txikiagoa da eta. Pentsatzekoa da Trumpek buruan dituen lanpostuak lantegietakoak direla, hileko 2-3 mila dolarretakoak, eta ez gaur egungo zerbitzuetako orduko 6-7 dolarretakoak. Hau da, ‘berezko’ estatubatuarrek nahi omen dituzten lanak. Industriak eta manufakturak, eskulanak, hobestea ez da ideia berria, baina ez dator bat orain arte jasandako politika neoliberalarekin. Batez bertzeko ikuspegi neoliberalarentzat, ekonomian ahalik eta arau eta legedi gutxien ezarri behar da. Ondorioz, estatuak ez ditu sektore pribatuaren ekintzak erabaki behar. Gainera, mundu neoliberaleran ezin da politikoki ezer behartu ekonomian, sektore pribatuan ihesbideak (*loopholes*), legeen akatsak, hutsuneak, beti bilatuko dituzte eta.

Ulertzekoa da AEBetako automobilgintzan izaten ari den urduritasuna: enpresa erraldoi horien estrategiak ezin dira

egun batetik bertzera aldatu, gastu asko izan gabe, noski. Ikustekoa da egin behar duten negoziaketaren ondoren zortzi urterako plangintza berri bat benetan ezarriko den edo ez. Bizkitartean, haiek bezalako enpresa anitzetan ihesbideren bat bilatzen ari direla ziurta genezake.

Frantziako hauteskundeak: eskuinaren proposamen ekonomiko garrantzitsuak

Joan den urtean gertatutakoak nahikoa ez baziren, hona hemen Frantziako Errepublikaren hauteskunde presidentzialak! Eskuinean, Bordeleko alkate Alain Juppé faboritoaren aurrean François Fillon lehen ministro ohiaren ustekabeko garaipenaren ondoren, eskuin politikari kontserbadoreak zuen LR, *Les Républicains*, alderdi politikoaren lidergoa, *Front National* alderdi ultraeskuindarrari aurre egiteko. Baina Fillon hautagaiaren emazteari buruz *Le Canard Enchaîné* aldizkariak argitaratutako datuak, andreak lanik egin gabe jasotako diru publikoak tartean omen direla, ez dira onak hauteskunde kanpainarako. Gainera, bertze *outsider*-a zena, Emmanuel Macron, Hollande presidentearen *protégé* ohia eta Vallsen gobernuaren Ekonomia ministro polemikoa izandakoa, inkestetako sorpresa izaten ari da... «oraindik ezer zehatzik ez duelako proposatu», diote mihi gaiztoek. Hala ere, zentro politikoaren hautagai independente gisa aldarrikatzean, hedabide boteretsu jakin batzuen laguntzaz, boto puska bat eraman dezake, zenbait bozemaile tradizional erakarriz.

Ezkerrekoen artean, Benoît Hamon, bertze ministro ohi bat, Hezkuntzarena hain zuzen, izan da Alderdi Sozialistaren primarioen ustekabea. Bi bozketetan izandako emaitzak ikusita, indartsu hasi da ezkerreko proposamenak haizeatzen, oinarritzko diru sarrera unibertsalarena edo 35 orduko aste-lanaldia, bertzeak bertze, militante sozialisten erdien pozarako. Aldi berean, Hamon ari da saiatzen, ezkerreko gainerako indar politikoaren artean, ezkerrentzat hautagai

bakarra izendatzearen ideia gorpuzten. Izan ere, bozketaren lehenengo txandan Le Pen andrearen garaipena ia ziurtzat eman delako txoko askotan, benetako ezezaguna bigarren postua bilakatu da; lehen txandan erabateko gehiengorik ez bada, behinik behin...

Ekonomiaren ikuspegitik, eskaintza zabala da orain arte zehaztu dutena. Eskuin eta ultraeskuin politikoak izan dira lehenak haien proposamen orokorrak, ekonomikoak barne, aurkezten. *Front National* alderdi ultraeskuindarraren proposamen pare bat oso deigarria izan zaigu, Europako Batasunaren inguruko erreferenduma eta eurotik ateratzearena, alegia. Eurotik atera eta frantses libera zaharra berreskuratzean, Moneta Politika independentea, hau da, Frantziarako kudeaketa monetario eta interes tasa propioak lortzea da haien helburua. Asmo hori gauzatzea, egungo mundu globalizatuan, oso erronka zaila delakoan gaude. Izan ere, lehenengo marko eta dolarrarekiko zeuzkan arazoak lehenengo egunetik agertuko direlakoan gaude, liberaren truke tasen eta interes tasen egonkortasunaren kalterako, ziurtasunik eza areagotuz. Hautagai nagusien artean bakarra da muturreko neurri hori azaltzen. Bertzenaz, ultraeskuindarrak aurkeztutako 144 neurrien artean, «protektionismo adimentsua» edo «abertzaletasun ekonomikoa» bezalako adierazpenak erabili dira, berrindustrializazioa estatuaren eta sektore pribatuaren arteko kooperazioaren eskutik proposatzeko. Diru sarrera ttikientzat zerga jaitsierak proposatu ditu (%10), baina bortz urteoro (orain 15 urte) haur bakoitzari 100.000 euro eta bilobentzako 50.000 euro zergarik ordaindu gabe ematearen alde ere badago; gastu polizial eta militarren igoera nabarmenak; ikerketarako funts publikoen igoerak... Moneta nazionalaren berrezarpenarekin batera, *Banque de France* banku zentralak Frantziako gobernua zuzenean finantzatzeko ahalmena izatea nahiko luke FNko hautagaiak, kontu horretan Europako Batasunaren arauetatik aldentzeko askatasuna negoziatuz. Defizit publikoari buruz ez dugu ezer entzun edo irakurri, ezta proposamen ekonomiko guztien

emaitza finantzarioren bat. Gainera, «mundializazio basatia» arbuia du; «[Frantzia] zergarik ordaintzen ez duten» multinazionalak lizitazio publikoetatik baztertzea, langile atzerritarrak kontratatzearen gaineko zerga bat, nazioarteko itun komertzialak bertan behera uztea (CETA, Australia, Zeelanda Berria...). Alditan Mélenchon edo ekologistaren baten iduriko proposamenak irakur daitezke: eskisto gasaren ustiaketaren debekua edo genetikoki eraldatuko organismoen, erraterako. Baina ez dago nahasmendurako tarterik: legez kanpoko etorkinentzako zainketa medikoak ukatzearen alde dago, dirutan neurtutako proposamen bakarrenetariko bat da (500 milioi euro aurrezteko), Fillon hautagaiak ere proposatu du; *droit de sol*, geografikoki Frantzia jaiotako guztiek Frantziako hiritar legal izateko duten eskubidea ezabatu nahi du, urteoro onartuko den etorkin kopurua 10.000 izatearekin batera, berrelkartze familiarak eta enparauak ezabatuz. Azkenik, espetxeen ardura Barne Ministerioaren eskuetan uztearen aldekoa da, bortz urtetan 40.000 presorentzako kartzelak eraikitze konpromisoa barne. Bai proposamen bitxia, askatasuna aldarrikatu nahi duen hautagai batena!

Bere aldetik, Fillon jaun ultrakatolikoaren ultraliberalismoa omen da Frantziako ekonomia berpizteko modu bakarra, funtzionario gutxiago, zerga gutxiago, arau gutxiago, estatu gutxiago... Haren hitzetan, «enpresa [pribatu] eta haien beharretatik hasi behar du denak». Ehun mila milioi euro aurreztu nahi du bortz urtetan. Frantzia berriro «potentzia ekonomiko handia» izateko bidean, estatuaren gastu eta diru sarrerak murriztea omen da giltza. *Contrechoc* fiskal baten bidez, diru-sarrera guztientzako zerga jaitziera (%10) eta 30 mila milioi euro gutxiago zerga sozialetan (enpresek ordaintzen dituztenak) aginduko ditu. Bitartean, bortz urtetan, 300.000 funtzionario gutxiago izateko, geratzen diren funtzionarioen lanaldia luzatzearen aldekoa da Fillon neoliberala, sektore publikoan ere, sektore pribatuan bezala, pizgarriak eta soldadak produktibitatearen arabera bana ditzaten. Erretreta hartzeko adina igo nahiko luke *Les Républicains*

alderdiaren hautagaiak: 63 urte lehen, 64 urte gero, hurrengo belaunaldiekiko elkartasunaren izenean. Medikuntzan, edozein jardueretan bezala, ekimen pribatuaren alde agertu den moduan, laguntza sozialak emateko zailtasun, baldintza, gehiago jartzearen alde dago, «ahaleginik egin ezean laguntzak automatikoki kenduko dira». Ez da azaldu «ahalegina» zer den edo nola neurtuko den, baina laguntza soziala 12 hilabete jarraian jaso ondoren %20 murrizteko eta sei hilabete geroago bertze %20 kentzeko proposamenak argi utzi du neoliberalen mezua, literalki idatzi du eta: «Lan egiten ari denaren eta lanik egin ez duenaren diru-sarreraren arteko diferentziak nabarmena izan behar du». Defizit publikoaren aurkako politikak «subiranotasuna» babesteko tresna direla dio, ez ditzala kanpoko inork Frantziako politikak erabaki. Eskaintza neoliberalaren eduki praktikoa Hegoaldeko onzatz oso ezaguna da, Rajoyren gobernuaren ekimenetatik ikasia. Orain, ikustekoa da afera mediatikoen gainetik hautesleek hobetsiko duten.

Euskal Elkargoa sortu dute!

Munduko zurrumbilo zalapartatsuan benetakako albiste ederra jasotzeko aukera eman digute gure anai-arreba lapurtar, zuberotar eta baxenabartarrek. Mediterrand hautagaiaren garaietatik hamaika bider airean izan ostean, hamaikagarren erreforma administratiboaren ondorioz, *Nouvelle Aquitaine* makrolurraldearen sorrera barne, lortu dute azkenean lehengo euskal erakunde ofizial bat sortzea estatu frantsesaren barnean. Zorionak, Euskal Elkargoa ofizialki sortu dute eta! Mila laurden bat tokiko hautetsiren bilkura batean, Etxegarai baionesa hautatu dute lehen presidente. Frantsesez, gaztelaraz eta euskaraz mintzatuko den erakunde berri horrek okzitania ere babestuko duela iragarri du, 'euskal imperialismoa' uxatzeko asmoz edo... Hasiera batean ardua batzuk, hondakinen tratamendua, ekimen turistikoak, hiriko

plangintza, bertzeak bertze, bereganatuko ditu aurrekontu propioa edukita. Euskararen indartze politikak ere omen daude egitarauan, beti ere kontsentsu politikoen neurrian. Orain arte, behintzat, indar politikoen arteko harremanak onak izan direnez, erakunde berriaren ekimenak arrakastatsuak izanen direla pentsa daiteke. Tokian tokiko jarduera ekonomiko berriak bultzatzeko aukerak zabalduz, irizpide sozial eta ekologikoak hobetuz, deszentralizazioa eta koordinazioa garatuz, jendearen parte hartze zuzena baztertu gabe, etorkizun oparo eta sustengarriaren zutabeak herriz herri eta auzoz auzo osatzeko bidea erraztuko delakoan gaudede, hala bedi! 🍷

Ziklo bat amaitu al da?

Etorkizuna ei da oraina eta iragana txirikordatzen den une hori. Zapatistek, Txepetxi kopiatzen (nahiz eta eurek, agian, jakin ez), etorkizuna iraganean zegoela esaten zuten burua estalita oihanaren barren-barrenetatik. Eta hala gabiltza azken aldion ere euskalgintzetan, etorkizuna asmatu guran edo, agian zehatzago, iraganetik eta orainetik ikasten etorkizun hobia marrazteko denon artean, kolektiboki.

Laginak handik eta hemendik hartu ditut, txikitik eta handitik. Ziklo bat amaitzen ari den zurrumurrua aspaldi entzuten da (Topaguneak 2011n egin zuen kongresua izan zen lehenetariko deia, nire ustez), baina urtetik urtera forma hartzen ari da: euskalgintzek ziklo bat bete ei dute eta ziklo berri bat abiatu behar dute, astiro-astiro eta erabateko iraulketarik gabekoa izango dena.

Laginak, esan bezala, mordo bat dira, eta gehitzen ari dira azken aldion. 2016ko amaieran eta 2017ko hasieran honako lagin hauek batu ditut bazterrotan: Euskal Herrian Euskaraz-ek hausnarketa prozesua abiatu du (autokritika latza eginez), *Bat* aldizkariaren 99-100. zenbakiek azken 30 urteotako balantze soziolinguistiko zehatz, sakon eta zorrotza dakarte (Jakinen hurrengo zenbakietan jorratu beharko ditut hango irakaspen nagusiak, behinik behin), Garikoitz Goikoetxeak argitaratu duen *Euskara irabazteko bidean* liburua dibulгатiboa (iragana, oraina eta etorkizuna batzen dituen), Kontseiluak eta beste hainbat mugimendu sozialek aurkeztutako Protokoloa, herririk herri egiten ari diren aktibazio esperimenduak (Egiakoa abiapuntu, Hernani, Agurain,

Arrigorriaga edo Lasarte-Orian egindakoak)... Eta, ziur, nire buru madarikatuak ehizatu ez dituen beste hainbat.

Horiek guztiak eltzean sartu ditut su motelean eta ganbara hasi zait borborka. Ziklo bat amaitzen ari da, eta ziklo berria jaioko da laster asko (jaino ez bada ere, zaila da dinamikaren barrunbeetatik jakitea zikloa hasi den ala ez, eta hori gure gerokoek esan beharko dute, haiek datatu beharko dute). Eta, jakina, galderak datoz trumilka: zeintzuk izango dira ziklo berriaren ezaugarriak? Zeintzuk ziklo berriko ekintza nagusiak? Zeintzuk aurrerapausoak? Zeintzuk ekinbideak? Zeintzuk oztupoak? Eta zeintzuk gaintitu beharreko troinuak?

Galdera parrastada eta Jakinen leku eskasa horiei guztiei behar duten sakontasunez eta zorroztasunez kasu egiteko. Gainera, ez naiz aztia, ez naiz xamana eta ez dakit zer gertatuko den etorkizunean (horiek jakin dezaketela sinistuz gero). Baina, tira, intuizio batzuk partekatu nahi ditut talaia honeetatik. Apal-apal eta nire egiak direla (gaur eta hemengo egiak esan beharko nuke zehatzago) alde zurretik zuoi argi utzita.

Estrategiak

Orain dela urte batzuk egin behar izan nuen lan batean ondorioztatu nuen hiru estrategia nagusi egon direla euskararen (euskaldunon!) biziberritzeari dagokionez: pertsonarengan arreta jarri dutenak, komunitatearengan arreta jarri dutenak eta eskubideetan arreta jarri dutenak. Hiru estrategia nagusi esatea sinplifikazioa da, jakina; ez dago inor estrategia horietako bakar batekin arazo guztiak konponduko direla sinesten duenik. Garbi. Baina, tira, egia da hiru bide egon direla orain arte, hirurek bat egin dute inoiz, eta hirurek bat egiten jarraituko dute geroan ere. Nik ez ditut zehatz-mehatz aipatuko orain arte bide bakoitzak lortutakoak (eta lortu ez dituztenak). Ez dago horretarako astirik, eta, gainera, iruditzen zait ariketa ez dela oso interesgarria (lorpenen eta lortu gabekoen gaineko sintesi on bat dakarte lehendik aipatutako

Bat aldizkariaren 99-100. zenbakiek, nahiz eta hiru estrategia horiei erreferentzia zuzenik egin ez). Nire ustez, interesgarriagoa da ziklo berrian estrategia bakoitzetik aprobetxatu daitezkeen kontu batzuk mahai gainera ekartzea. Eta hori egingo dut hemendik aurrera.

Pertsonen gainean lupa jarri duten estrategiek badute kritikatzeko nahikoa (asko ez esatearren). Izan ere, inozoak ginateke uste badugu euskararen (euskaldunon!) arazoa psikologia mailakoa dela. Ez da, inondik ere, eta ez da izango (eta hala diote mundu zabaleko soziolinguistikan aritu eta aditu diren beste guztiek ere, ezelako zalantzarik agertu barik). Hala ere, nire ustez, ziklo berri honetan pertsoneri gehiago begiratu behar diegu (euskaldunei bereziki, baina baita euskaldun ez direnei ere).

Euskaldunen aktibazioa dabil bolo-bolo ahotik ahora azken aldion. Eta, gainera, berbetatik pasatu gara behingoz eta praktikara eramaten hasiak gara. Egia estiloaren kontzeptua zabaltzen ari da, han-hemenka, eta lanketa oso interesgarriak egiten ari dira. Nire ustez, hurrengo urteetako erronka izango da praktika horiek orokortzea (eta lekuan lekura egokitzea), eta denboran iraunkor egitea. Gure esku egon daitezkeen kontuetan orain arte baino burugogorrago jardun behar dugu, eta dauden zirrikitu eta arrakala guztiak aprobetxatu.

Era berean, feminismotik (eta gay eta lesbianen mugimendutik) ikasten jarraitu behar dugu, eta aliantzak (txikiak eta hauskorrek badira ere) egiten jarraitu. Nik nire betiko matrika badut (ahalduntze eskolak sortzea herri batzuetan), baina, tira, etorriko dira (edo ez). Hala ere, diskurtsoetan, praktikan eta munduari begiratzeko eran elkar elikatzen jarraitu behar dugu mugimendu horiekin (batez ere feminismotik, garapen intelektual zein praktiko indartsuena duen heinean).

Gazte-jendea ere ez genuke ahaztu behar. Baina, orain arte ez bezala, utzi behar ditugu alde batera 'kriminalizazio' saioak. Ez dira errudunak, euskaldun agertzea gaur eta hemen korrontearen kontra joatea da (eta hala izango da etorkizunean ere). Entzun behar diegu, euren bizipenak, sentimenduak

eta kezka ulertu eta tresnak eman behar dizkiegu (dauden heinean, bestela sortu beharko ditugu). Soziolinguistika domestikoko tresnez ari naiz, badaezpada diot (tresna linguistikoak edo makrosoziolinguistikakoak ere bai, baina erabateko lehenetasuna mikro mailakoek dute, nik uste).

Azkenik, ez nuke ahaztu gura euskaltasun guztiak baliotzea beharrezkoa dugula. Euskaldun izatearen modu askotarikoak jarri behar ditugu komunitatearen alde (Jone Goirigolzarri lapurtu dizkiot bi esaldi horiek). Eta, zentzu horretan, ez dirudi euskaldun berrien kategoriak hiztun berrien legitimitatean laguntzen duenik. Hau da, ez dirudi benetako hiztun sentitzen laguntzen duenik. Eta, hortaz, nire ustez, lehenbailehen desagerrarazi beharko genuke kategoria hori gure hiztegietatik eta, batez ere, gure egunerokotik. Bestelako proposamen batzuk daude mahai gainean (euskaldun 2.0, transeuskaldun eta abar), noiz gatzatuko zain.

Bigarren estrategia nagusiak komunitatearengan lupa jarri izan du orain artean, esan bezala. Edo, beste era batera esanda, euskaldunontzako gune hegemonikoak sortu, elikatu eta iraunarazten saiatu dira estrategia hori lehenetsi dutenak. Taldetasuna, komunitatea zentroan ipini dute, eta, nire uste makalean, etorkizuneko estrategia zentrala izan beharko luke.

Norbanakoa garrantzitsua da, bai, baina taldetasunak ematen dion bermearekin. Gure arazoak ez dira psikologikoak (gustatuko litzaidake, baina ez da hala), soziologikoak baizik (edo politikoak nahi bada, politikaren zentzu zabalean beti ere). Izari kolektiboa hartu behar dugu oinarri, babes kolektiboak ehundu behar ditugu, lastaira sozialak eraiki. Artikulazio kolektiboa izan da giltzarri eta geroan ere izango da, gura ala ez.

Hortaz, arnagune soziofuntzionalak sortu, mantendu eta daudenen arteko harremanak saretu behar ditugu. Hori da gure etorkizuneko erronka nagusia. Arnagune soziofuntzionaletatik abiatuta, geolurraldeko arnaguneak sortuz joan, apurka-apurka (paradigmatikoa da, bere argi-ilunekin, eskola alorrean azken 30 urteetan egindako esfortzu kolektiboa;

erronka da beste alor batzuetan horren moduko ereduak biderkatzea eta bistaratzea).

Eta, jakina, esan barik doa: komunitatea sortzen, mihigintza elikatzen, behetik gora eraikitzen, mintzaidegoa trinkotzen jarraitu beharko dugu. Hori bai, orain arte asko jardun dugu berariazko euskalgintza moldeetan. Eta bide batezko euskalgintza moldeak indartu beharko ditugu, sustatu eta, ahal den neurrian, orokortu.

Hirugarren estrategiaren hanka falta da analisisa amaitzeko. Eskubideetan (edo hizkuntza politikan) lupa jarri duen estrategia litzateke hirugarrena. Asko izan du orain arte aldarrikatetik, eta ez horrenbeste gauzatetik. Pausoak egin ditugu han-hemen (udal mailakoak dira sakon eta sendoenak; ematen du herritarrarengandik zenbat eta urrunago, orduan eta makalagoak direla pausoak) eta horien emaitzak begi-bistakoak dira (erakundeen babesak zerikusia du azken 30 urteotako aurrerapenekin, nahiz eta bultzada nagusia behetik gorakoa izan den; ikusi bestela azken 30 urteotan zer gertatu den erakundeen babesik izan ez duten eskualdeetan, bereziki Ipar Euskal Herrian).

Badirudi estrategia honetan Kontseiluak orain gutxi plazaratu duen nazioarteko protokoloak mugarrira jarriko duela (ikuskizun dago, hala ere). Dena dela, eskubideak izatea ondo dago (eta gehiago behar ditugu, jakina), baina batez ere eskubide horiek gauzatzen baditugu. Bestela, papera dira, eta papera diren eskubideek ez dute beste eskubideek izaten duten eragina, inondik ere.

Hala ere, nire ustez ez dugu itsutu behar eskubideen estrategiarekin. Beharrezkoa da, baina ez da zentralena nire uste makalean. Legeek aldatetak gauzatu ditzakete, jakina; baina horretarako beharrezkoa da komunitate sendo batek aldateta horiek babestea. Eta nago, gaur eta hemen, komunitate sendo hori ez dela guk nahiko genukeen bezain sendo.

Izan ere, hiru estrategia horiek ekarri gaituzte gaur gauden lekura. Eta, zentzu horretan, estrategia bakoitzari aitortu behar zaio bertuteak dituela, kritikatzekoak ere dituen

modura, noski. Baina ezin dugu ahaztu hirurek elikatzen dutela elkar. Hortaz, eta esandakoak borobiltzeko asmotan, nire ustez komunitatea eratu, sortu, birsortu, osatu, trinkotu, berrerratu, berregituratzeak izan beharko luke helburu; baina, beste bietan aurrerapausorik eman ezean, ez da behar bezala gatzatuko aipatutako helburu hori. 🍷

Ingurune digitala

Koldo Diaz Bizkarguenaga

Hari eta herri

Metaforak. Bertsolaritzaren herrian, iaioak gara metaforak sortzen. Baina guztiok ez gara bertsolari, guztiok ez gara poeta. Eta horrela, metaforak sortuz, sortuz eta sortuz, gure aukerak sortzen ditugu, baina baita gure mugak ere. Zer esanik ez, metafora horiek gureak ez direnean, hots, gure hizkuntzan, gure kosmobisioaren bidez, gure identitate eta kulturaren bidez, eta beste batzuenak errepikatu edo, are txarrago, haiena den ikuspegia gureganatzen dugunean. Poetek, abeslariak sortutako metafora horiek akademiatik erabiltzean, batzuetan, ordura arte ikusteko eta pentsatzeko gauza ez ginen munduak marraztu ditugu eta, bestetan, *boutade* hutsak izan dira.

Hona beste metafora bat: «Hari eta herri». Internet –Informazio eta Komunikaziorako Teknologiak (IKT), edo, oker esanda, ‘teknologia berriak’, edo, berriki Maite Goñik aipatu bezala, zuzen esanda, ‘ingurune digitala’– liluraz jaso dugu. Bi bala musika taldeak kantatzen duen moduan, bi bando-tako herria da gurea, eta, kasu honetan ere, teknofoboak eta teknofiloak argi lerratu dira. Eztabaida globalak gure egoera lokalera ekarri dira ere: globalizazio garaian Euskal Herria desagertu edo agertuko ote den galdetu izan da. «Bi aukera baizik ez dira: A ala B». Bakarra, gaizki planteatutako galdera. Zero, ditugun alternatibak.

IKTek hainbat aldaketa ekonomiko, politiko, sozial, juridiko edota kultural eragin dituzte, hainbeste ezen IKTak aztertu gabe nekez uler baitaiteke egungo gizarte bat eta nekez eraiki ahal izango baitugu herri bat. Horregatik, Danimarkak ‘enbaxadore digital’ kargua sortu berri du, herri bereko Atzerriko

ministroak esan bezala, «Microsoft, Apple edo Googlek herri batzuek bezainbeste eragiten baitiote Danimarkari».

Baina aldaketa hain sakonak eragin dituzten arren, beste aldaketa bat besterik ez da: inprenta edo telebista bezalako aldaketa garrantzitsu bat, baina, azken finean, aldaketa bat. Gabriel Arestiren *Harri eta herri* liburuak, ingurune digitalaren aurreko garaian, euskal herriak-hiriak-gizarteak-kulturak-identitateak-hizkuntzak-herritarrak izandako aldaketa sakonak azaldu eta mahai gainean jarri zituen era bikain batean. Adibidez, Internet agertu baino lehen, etorkin langile espainolen immigrazio garaian, mundura irekitzearen duda bazegoen: Gabriel Arestiren kasuan, 'maketoek' kutsatu beharrean 'maketoekin' eta 'maketoez' inguratuta ikasi zuen euskara: «Euskera Bilboko portuan ikasi dut, urdaiazpiko frijitiba jaten nuenean».

Internetek eragindako aldaketak, beraz, aurreko aldaketa eta historia jakin batekin gurutzatzen dira. Hori izendatzeko metafora moduan *hodeia* erabili izan da (izan dut, nik ere): gizartearen gainean dagoen zerbait, materiala ez izateagatik hartu ezin dena. IKTak, ordea, uki daitezke, aztarna ekologiko bat sortzen dute; ez daude gure gainean, gu inguratzen gaituzte, gure baitan ditugu, gure gorputzak zeharkatu dituzte. Zer dira bestela belarrietan jartzen ditugun tramankuluak telefonoa eskuekin ez eusteko? Gorputzean 'inkorporatu' ditugun teknologiak dira, hain zuzen ere. Gabriel Arestiren argazki bat daukat parean. Berak ere teknologia inkorporatuta zeukan, hori gabe ezin zuen ikusi, hortik ikusten baitzuen mundua: bere betaurrekoen bidez. IKTek eragindako aldaketak, beraz, aurreko aldaketa eta historia jakin batekin gurutzatzen dira. Denbora daramagu ziborgak izaten.

Herri honetan, ondorioz, hari bat dago: gure historiaren etapa ezberdinak lotzen dituena. Ingurune digitalaren sarean, ondorioz, hari bat dago: pertsona, makina eta gizarte-harreman (esan nahi baita, botere-harreman) guztiak lotzen dituena. *Harri eta herri*-k, bere gaiari kasu eginez, erresistentzia aldarrikatzen du; gure garaiari kasu eginez, aukerak

eta mehatxuak eta berriro ere aukerak ikusiz, eraikuntza aldarrikatu behar dut «Hari eta herri» metaforarekin.

«Oso merke saltzen dira euskaldunaren ustiak»

Twitterren gabiltzanok ondo dakigu esaldi honek zer esan nahi duen: *on line*-ko sare sozial horretan, Aita Santuari Bibliak zer predikatzen duen edota J.K. Rowling idazleari *Harry Potter* nobeletako pertsonaien motibazioak azaltzen dizkionik ere bada. Analisto asko eta analista gutxi daude gurean. Eta bai, hori ere genero kontua da.

IKTen inguruan hitzaldiak jaso, egunkari eta aldizkarietako artikuluak irakurri, irratiko tertuliak entzun edota telebistako programak ikusi ditugu. Gai horien inguruko ikerketak, ordea, apenas ezagutzen ditugu, gure herrian ez daudelako. Egoera ikertu gabe erabakiak hartzen ditugu, entzun gabe hitz egiten dugu eta irakurri gabe idazten dugu. Horrela, oinarri gabeko diskurtsoen bidez, gure ikuspegi mugatu eta partzialetik errealitatea formatzen dugu, ezagutzen dugun apurra errealitate bakarra balitz bezala inposatuz.

Horixe bera gertatu zaigu 'teknologia berriak' hitza behin eta berriro errepikatzean. Berria? Maialetan Lujanbiok abestu bezala, «Hura asmakizuna homo habilisena», gaur egun hain ohikoa izanda jakintzat ematen den teknologia. Sua berria zen bere garaian, sortu diren teknologia guztiak bezala; horregatik, 'berria' atzizkia erabiltzeak ez du teknologia horren inguruko informazio gehigarriarik ematen, ez du berori definitzen. Noiz arte esango dugu ordenagailua teknologia berria dela?

Perspektiba historikoa izan dezagun. Ez dezagun pentsa gizateriaren gorenean gaudenik, ezta Amerika deskubritu dugunik, eta are gutxiago gazteok 'natibo digitalak' garenik. Natiboak lur horretan zeuden pertsonak dira, kasu honetan, pertsona helduak: ordenagailu eta telefono mugikorren taimainak txikitzen ikusi dituztenak, edo foroetatik txatetara eta handik *on line*-ko sare sozialetara igaro direnak.

Amerika bezala, Internet askatasunaren eta anonimotasunaren espazio gisa irudikatu dugu, nahiz eta gaur egun estatuek herritarrek epaitzen dituzten haien iritzia Twitterren emateagatik: Andeka Juradok duela aste gutxi eta Alfredo Remírezek aste gutxi barru haien iritzi politikoa emateagatik Espainiako Auzitegi Nazionalean egin edo egingo duten moduan.

Eta dagoeneko, Gabriel Arestiren garaiko

Ni naiz
naizena,
eztiot inori aipatuko
nire izena

jarrerarekin jarraitzen dugun arren, enpresa pribatu zein estatuek ondo baino hobeto dakite nor garen eta zer nahi dugun.

Horregatik, batetik, hausnarketa sakona egin beharra dugu gizarte zein herri moduan: nola liteke Eusko Jaurlaritzak milioiak eta milioiak Microsoft bezalako enpresa bati ematea publikoa den erakunde baten softwarea garatzeko, egun software librea eta doakoa dagoenean? Izango da, Danimarkak bezala, gai horien inguruan erabakiko duen sailik ez duelako. Eta izango da, gizarte moduan, gure harremanak WhatsApp bezalako enpresa pribatuen baitan izatera ohitu garelako. Edota izango da ere akademiatik enpresa pribatu horien inguruko doktore tesiak egiten ditugulako, *FaceGUK* kasu.

Bestetik, estatuek Interneten ere duten eragin zuzena azpimarratu beharra dago. Euskal identitatearen eraikuntzaren kasuan

Ni ez naiz naizena, bai, naizena, ez
eznaizena.
Ni naiz nirez,
nire borondatez,
naizenaren borondatez eta birtutez,
nire pentsamentuen eta sentimentuen indarrez

zeharo aldatu da ere. ‘Haiek’ (atzerriko estatuek, batez ere espainolak eta frantsesak, eta hein handi batean eragin kulturalagatik Ipar Ameriketako Estatu Batuek) ‘gure’ identitatea

eraikitzen dute: mugak jartzen dizkigute euskara ez erabiltzeko, euskal herritar gisa ez erregistratzeko edota bi digitudun bukaerak ez izateko (.es edo .fr, kasu). Hori dela eta, gizartetik eta kulturatik irekitzen diren aukerak azpimarratu eta bultzatu behar dira: .eus domeinua sortzea edota plataforma ezberdinak euskaratzea bezalakoak.

Euskara. Interneteko sarean galdu eta nahastuko dela esaten zen, eta oraindik ere bada esaten duenik. Baina euskara, Gabriel Arestik azaldu bezala, aspaldi nahastu zen Bilboko portuko sarean galdu gabe:

Tira eta tira,
orain Anton,
gero Gilen,
eznaiz hilen,
Gilen.
Hemen euskaraz
ta han erderaz.

Berriro ere, ingurune digitala ulertzeko moduan dago gako. Internet gezurren espazio gisa ikusi da, irudiak apaintzeko eta identitate faltsuak eraikitzeko espazioa; etxetik irten baino lehen geure buruak apainduko ez bagenu bezala eta aurrez aurreko harremanetan, koadrilan, gezurrik esango ez bagenu bezala, Arestik

Gizonen ahotik ez;
handik eztut egjarik bilatzen

idatzi izan ez balu bezala.

Koadrila: hona gure sare soziala. Facebook agertu baino lehen, euskal gizartean bagenuen sare sozial bat; baina gureak ez diren metaforak erabiltzean, hots, gure hizkuntzan, gure kosmobisioaren bidez, gure identitate eta kulturaren bidez, eta beste batzuenak errepikatu edo, are txarrago, haiena den ikuspegia gureganatzen dugunean, gure historia, gizartea eta gizarte-harremanak ukatzen ditugu. Horregatik, *on line-ko sare sozialez* hitz egin beharra dago, aurrez aurreko *sare sozialetatik* bereizteko.

Baina Internet orain arte zegoen errealtatearekin lotzeak badu muga bat. «Hari eta herri» metaforaren aplikazioak badu muga bat: lurraldetasuna. Internet ez da *leku* bat, *espazio* bat da. Internet izendatzeko «8. lurraldea» metafora literario ederra eta egokia den arren, ez da metafora soziologiko zuzena: Internetek ez duelako lur-alde bat mugatzen; distantzia geografikoak eta muga administratiboak (ez eragin administratiboak) gaindituz, zazpi lurraldeetako eta diasporak osatzen duen zortzigarren lurraldeko euskal herritarrok biltzeko aukera dugulako.

«Beti paratuko naiz gizonaren alde»

Gizona → Gizakia → Pertsona → Subjektua → Herritarra.

Gabriel Arestik egin bezala, beti bere aldean, beti bere alde.

Nire lekua dago
herriaren aldean.

Eta, horregatik, ingurune digitalaz hitz egitea askatasunaz, demokrazia, justizia sozialaz, burujabetzaz hitz egitea dela azpimarratu behar dut.

Facebooken adierazpen askatasuna mugatzen da; herritarrok gure pribatutasuna doan ematen diegu *on line*-ko sare sozialetako enpresei, haiek sal dezaten; enpresa pribatu nagusien etekinak goraka doaz *on line* bidezko salerosketengatik; lege berriak sortzen dira Youtubeko zenbait bideo ‘biral’ ez bilakatzeko edo gehiegi ez hedatzeko; genero diskriminazioa areagotzen da memoen ‘memeekin’; baliabide ekonomiko gutxi dituztenak baztertuagoak daude ‘teknologia berria’ erosi ezin dutelako...

Eta gu? Guk irratieta Interneteko espazio ‘birtualean’ (*sic*) gertatzen dena errealitate ote den galdetzen jarraitzen dugu; unibertsitatean IKTak azkarregi aldatzen direnez, ezin dirrela ikertu diogu. Eta bien bitartean, guk geure burua pentsatu eta definitzen ez dugun bitartean, enpresa pribatuek

gu pentsatzen gaituzte eta atzerriko estatuek geure burua definitzen digute.

Hori dela eta, *Harri eta herri* maisulanaren bidez «Euskera klaro batean» azaltzen saiatu naiz, batetik, orokorrean, ingurune digitalak gizarte batean duen garrantzia; eta, bestetik, zehazki, «Hari eta herri» metaforaren bidez, euskal historia eta herriarekin dituen loturak eta gizartean dituen ondorioak zein irekitzen dituen aukerak eta mehatxuak eta aukerak.

Lan ederra dugu aurretik, gai horiek akademikoki ikertu eta horien inguruan politikoki erabakiak hartzeko, Gabriel Arestiren «Ifar Agirre. Haize Agirre. Hegoi Agirre. Munduko haize guztien agirrean, agirian. Euskal Herria mundu agirre da» poesia mailu izan dadin. 🌸

Glokalia

Ignazio Aiestaran

Hildakoen eta bizidunen arteko ekonomia

2017ko urtarrilaren 2an John Berger eleberrigile, olerkari eta saiogilearen heriotza jakin bezain fite, berak izkiriaturiko ‘Twelve theses on the economy of the dead’ [‘Hildakoen ekonomiari buruzko hamabi tesi’] euskaratzea erabaki nuen nire blogean. Omenaldi xumea ez ezik, hildakoen eta bizidunen arteko komunitatearen ikerketa ere izan zen. Idazle fin horren ildoari jarraiki, baieztza dezakegu hildakoek bizidunak inguratzen dituztela. Bizidunak hildakoen erdigunean bizi dira. Erdigune horretan daude denboraren eta espazioaren dimentsioak, baina erdigune hori inguratzen duena denboragabetasuna da. Bergerren irizpide zorrotzaren arabera, erdigunearen eta bere inguruen artean hartu-emanak suertatzen dira, ohiki argiak izaten ez direnak. Hartu-eman horietaz baliatu dira erlijioak, mistifikazioak sortuz. Erlijioak kezkatuta egon dira hartu-eman horiek argiagoak egitearren, baina ez dute beti lortu, hartu-eman argiaren bakantasu-na denboragabearen eta denboraren arteko muga ukigabe zeharkatu ahal duenaren bakantasanaren ondorioa delako.

Hildakoen eta bizidunen arteko komunitatea agertzen da, hamabi tesien azalpena kontuan izanik. Espazioan zehar ez ezik, denboran barrena ere metatzen da kolektibitate berezi hori. Behin bizi izandako guztiak hartzen ditu bere baitan. Eta horrela hausnartu beharko genituzke hildakoak. Bizi izan ondoren, hildakoak ezin dira bizigabeak izan nehoiz. Haatik, hildakoak une denboragabean bizi dira. Denborara jaurti izana baizik ez dute oroitzen, existitu edo existitzen den orok egiten duen erara. Horretan hildakoak ez dira jaiogabeak bezalakoak: hildakoek oroimen hori daukate; jaiogabeek,

ordea, ez. Hori dela eta, hildakoen kopuruak gora egin ahal da, oroimena zabaltzen da.

Batzuetan bizidunek denboragabetasuna nabaritzen dute, agerian loaldian, estasian, muturreko arrisku uneetan, orgasmoan eta apika norberaren heriotzaren esperientzian. Bergerren iritziz, une horietan irudimen bizidunak esperientziaren esparru osoa ihautzen du eta norberaren bizitzaren edo heriotzaren ertzak gaingitzen ditu, hildakoen irudimen ernea ukituz. Tamalez, egungo kapitalismoan, etorkizunik gabeko inposaturiko sistema ekonomiko honetan, ahaztu dugu bizidun guztiek hildakoen esperientzia igurikitzen zutela, eta hildakoak bizidunen azken etorkizuna izaten zirela. Behiala bizidunak osagabeak izaten ziren. Horrela, hildakoak eta bizidunak elkarren mendekoak izaten ziren beti. Alta, Bergerrek salatu zuenez, norberekeria-mota moderno bakar batek elkarren mendekotasun hori apurtu du: hildakoak desagertu direlakoan daude egun bizidunak, denbora eta denboragabetasunaren arteko zirkulua apurtu ondoren. Hildakoekiko komunitatea ezabatzen hasi dira, bizidunen kolektibitatea suntsitzeari ekin dioten bitartean. Hildakoak ahaztu, bizidunak bakartu ditu gure kapitalismoak denbora kronometratu, homogeneo eta hustuan.

Ni ez naiz hemengoa

Bergerren hamabi tesiok aintzat hartuz, 2016an argitara emandako dokumental bat gogoratu dut, *I'm not from here* izenburukoa (*Ni ez naiz hemengoa* izanen litzateke euskaraz, Joseba Sarrionandiaren liburuan bezala). 26 minutuko film horretan, Maite Alberdi zuzendari eta ekoizle txiletarrak eta Giedrė Žickýtė zuzendari eta ekoizle lituaniarrak islatu nahi zuten zer alienazio-mota esperimentatzen duten etorkinek. Horretarako bide berezi bat hausnartu zuten: 'film kontzeptual' batetik alzheimerra zuten migratzaileen eskarmentua ezagutzera ematea. Hala izanik, Josebe -91 urteko emakume

euskalduna– protagonista bilakatu zen, Txileko zahar-etxe batetik mundu globalaren komunikabide batera (*The New York Times* egunkarian irakur daitezke filmaren laburpen eta historia, Maite Alberdik idatziak; artikuluan dokumental osoa ikusteko esteka ere badago).¹

Filmean Josebek kontatzen digu bera «vasca» edo euskalduna dela, Erreterian jaioa, nahiz eta bere nazionalitatea txiletarra izan, eta jarraian herri amerikar horren pasaporteak ikus dezakegu bere izenarekin. Espainiako armada faxistak sorturiko gerra baino lehenagoko argazkiei so egiteko aukera ere ematen digu dokumentalak, Joseberen oroitzapen zuri-beltzak ikusgai. 1925ean mundura bertaratu izana gogoratzeko kapablea izanda ere, eguneroko gauzak ahazten ditu sarritan. Zaharrendako egoitzan ele egiten du bere kideekin, eta berba irmoarekin esaten die, behin eta berriro, bera ez dela espainola, euskalduna baizik. Egoiliar gehien iritzia- ren aurka sostengatzen du bere identitatea, haserretu arte. «Ni naz euskalduna, Erreteriko alaba», dio Josebek euskaraz, bere identitatea eta nortasuna nabarmendu nahian, etxe horretan gatzelaniaz mintzatu behar dela entzun ondoren. Debeku horixe adierazi duen gizon edadetua agurtzerakoan, Josebek «ondo izan» bat botako dio euskaraz, bere jarrera garbi utziz, espainolezko solasaldiarekin bat ez datorren marka izanen balitz bezala. Otorduan bertze gizon adindun batek adieraziko dio Joseberi euskaldun guztiak terroristak direla, baita koldarrak ere, bonbak jaurti eta Frantziako aldera ospa egiten dutelako; eta gure emakume euskaldunak, amorrus beterik, «¡Gracias!» («Eskerrak!») ihardetsiko dio espainolez, ironia osoz.

Josebe bi aldiz bizi da erbestean: geografian eta historian, edo espazioan eta denboran. Erbeste horretatik bere espazio eta denbora borrokatu eta gorde behar izan ditu. Filmaren hasieran Josebek bere sendia aipatuko digu: espetxeratua izan ez zedin, Euskaditik ihes eginiko senarra, eta hiru seme-alaba. Hori gogoratzeko ahalmena dauka; ez, aldiz, non dagoen bera orain. Tarte batean, emakume euskaldun honek

galdetuko dio bertze emakume zahar bati ea norbaiten zain dagoen. Josebe bera ere norbaiten esperoan dago: gauean bere alabaz galdezka ikus dezakegu geriatrikoaren atarian, «Alazne?» itaunduz, ohera joan aurretik. Egoitza horretan zortzi hilabete eraman arren, Josebek ez du oraindik ulertu zergatik dagoen zahar-etxean, bisita bat baizik ez delakoan. Berarentzat gau bakoitza berria da, «Alazne?» errepikatuz. Berdin zaio telefonoz bere alabak komentatu ziola hau ez dela bisitaldi bat, baizik eta bere etxe eta egonlekua. Joseberen gogamenean, berriz, Errenteria zabaltzen da, ez Txileko leku hura. Berak erranen digu Euskadin bizi dela, Errenterian, ez han. Emakume euskaldun hau ez da hangoa.

Maite Alberdiren aburuz, iraganaren eragina esploratzen lagundu zion «aparteko emakume honek», hots, nola zehazten gaituen iraganak, atzokoa gogoratzeko gai ere ez garenean:

Alzheimerrak orainaldia ezaba dezake, baina gure bizitzaren zeharriek bizirik jarraitzen dute gure oroitzapenetan. Horrela, iragana orainarekin batera existitzen da, eguneroko esperientziarekin bat eginik.

Joseberen nortasunean denbora eta espazioa lantzen dira egunero, leku eta une berezietatik iragana eta oraina proiektatuz. Eritasuna eta atzerria nahasten dira denbora eta espazioa bereganatzeko ahaleginean. Denbora eta espazioa ez dira esfortzurik gabe emanak: egunetik egunera, gauetik gauera eraiki, landu eta aldarrikatu behar dira. Borrokatzeko eremua da oraina deitzen dugun denborazko lekua. Zenbait gogorapen desagertuko dira, eta aldi berean bertze zenbait mantenduko dira. Saihestezina da prozesu hori. Bizitza da historian ezabatze eta idazteko prozesu hori, bakoitzak bete behar duen narrazioa. Gure gomuta mugatua denez, iragana hartu, moztu eta finkatu behar dugu etengabe, orain batetik, aukeratu dugun unetik, alzheimerrak jotako gaixo baten modura, hildakoen eta bizidunen artean, John Bergerren komunitatean bezala.

Bergerren tesietan baieztatzen da bizidunek denboragabatasuna nabaritzen dutela loaldian, estasian, muturreko arrisku uneetan, orgasmoan, norberaren heriotzaren esperientzian.

Agian eritasunean ere nabaritzen dugu, batik bat alzheimerean, denboraren eta denboragabetasunaren zirkuluaren mugan, erdigunearen eta inguratzen duenaren arteko mugarrietan. Joseberen kasuan gorputz prekario eta zaugarri baten erresistentzia daukagu agerian, espazioan eta denboran bere lekua eta unea berretsi nahian. Joseberen denbora ez da gurea. Hala gomutatzen dugu inozoki, haatik, zein da gure denbora? Eta non dago denboragabetasunarekiko gure lotura? Non iraganeko etorkizuna gure bizitzetan, non hildakoen eta bizidunen arteko kolektibitatea egunero, hilero, urtero?

Hiria deserrian

Halako itaunketak bururaten zaizkit jaio nintzen hiriburuan ibiltzen naizen bakoitzean. Hiriko karrikak ez dira espazio hustua, denboran zehar hildakoak gogorarazteko asmoz bizidunek eraikitako leku eta uneak baizik. Tamalez, Iruñeko erdigunean inposatutako geografia eta historia faxismoarenak dira. Hiria zedarritzen duten bi ardatz daukagu Bigarren Zabalgunea deitutakoan. Alde batetik, Armada etorbidetik Behe Nafarroa etorbidera doana (Generalísimo Franco izan zen iraganean izenez), eta, bertze aldetik, Karlos III.arena. Biak gurutzatzen dira, biek hiria gurutziltzatzen dute. Lehenengo ardatzean Gotorlekua eta Gobernu Militarra daukagu hasieran, hiriko nortasun militar eta belikoa xedatuz. Ardatz horren erdian Gobernu Zibilaren eraikin frankista dugu, El Escorial monasterioaren tankerako fatxada batekin, eta handik gutxira Frantzisko Xabierkoa eliza. Ardatz hori Victor Eusa arkitekto frankistak proiektaturiko gurutze erraldoi batean bukatuko da, Apaizgaitegiko egonlekuan. Horrela, Espainiako armada nazionaletik Eliza katolikora doan propaganda frankista nazional-katolikoa zabaltzen da. Bertze ardatzean, Gurutzadan Eroritakoen Monumentua daukagu goialdean, geroago Kaputxinoen San Antonio eliza eta Gobernu Zibila erdian, eta behealdean Diputazioa

eta Gaztelu Enparantza. Bi ardatzek hiria gurutzatzen dute, kalbario batean bezala. Handik paseatzen naizenean, neure buruari esaten diot: «Ni ez naiz hemengoa». Deserri batean bezala sentitzen naiz. Espazio hori eta denbora hori ez dira ez nire lekua, ez nire unea.

Eroritakoen Monumentu faxistari dagokionez, bizitzari eta heriotzari buruzko gezur hutsa bertzerik ez da: Mola eta Sanjurjo jeneral kolpistei gorazarrea, hezurrezko gezurra martirologioz jositako kupula baten azpian. Eta dena gurutzada baten izenean, mendetan zehar bultzaturiko erabateko mobilizazio erlijioso-beliko eternalean. Mausoleo faxistan Antso VII.a Azkarra, Frantzisko Xabierkoa, Karlismoa, Falangismoa eta Afrikatik etorritako Armada kolonialista espainola bat datoz, hobi komunak, fusilamenduak, erailketak eta hiritarren izu eta zigorra estali ostean. Hori dela eta, Iruñean ‘Zer egin Eroritakoen Monumentuarekin?’ izeneko jardunaldiak bete zirenean, hitzaldi batean garbi utzi nuen nire jarrera: mausoleo faxista eraistearen aldekoa. Ezbairik gabe. Hildakoen eta bizidunen arteko kolektibitate osoa aldarrikatzeko ordua heldu zaigu, erdigunea eta inguratzen duena gogorazteko eta bizitzeko, lurralde honetan, egunero, hilero, urtero. Hildakoak ez dira nehoiz desagertu, denboraren poderioz garaile hiltzaileen gezurra inposatua izan arren. Gure bizitza prekario eta zaurgarrien erresistentziaren zain daude hildakoak, denbora eta denboragabetasunaren arteko zirkulutik. Bai, monumentu erraldoia eraitsi behar dugu, harriz harri. René Char olerkariak idatzita utzi zuenez, gure herentziak ez dauka aurretik inolako testamenturik. 🍷

Oharrak

1. www.nytimes.com/2016/09/13/opinion/im-not-from-here.html?ref=nyt-es&mcid=nyt-es&subid=article&r=0

